

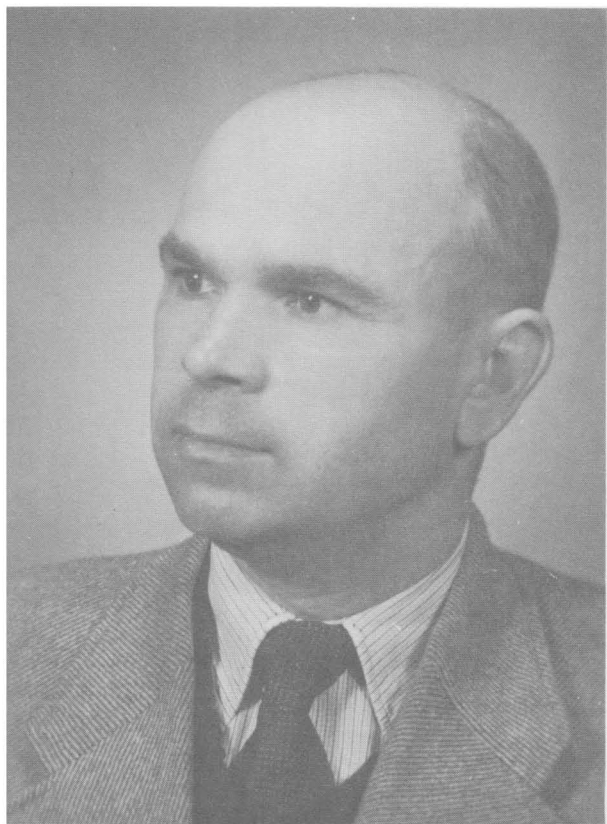
Василь Роман

Моя праця й боротьба

(Спогади члена ОУН)

Міш. Хор Чит. Просвіти в мачошині-1934.

Василь Роман

ТОВАРИСТВО КОЛ. ВОЯКІВ У. П. А.
ім. ген.-хор. Романа Шухевича-Тараса Чупринки в ЗДА
ТОВАРИСТВО КОЛИШНІХ ВОЯКІВ УПА в КАНАДІ
БРАТСТВО КОЛИШНІХ ВОЯКІВ УПА
ім. св. Юрія Переможця в Європі

ГРАМОТА

КАПТУЛИ ЗОЛОТОГО ХРЕСТА, ВИДАНОГО
У 25-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ УПА,

стверджує, що

Друг *Роман Василь-Гурієв*

має право посідати й публічно носити Золотий Хрест,
виданий у 25-річчя створення УПА, за свою участь
у революційно-визвольній боротьбі на користь України
й Українського Народу.

Дано в місці постою на гужині дня *30 листопада* 1967 року.

Мирослав Климко
Мирослав Климко
Голова

Лев Футала
Лев Футала
Секретар

Микола Грицьков'ян
Микола Грицьков'ян
Адміністратор

Заступники Голови:
інж. Степан Голяш
Микола Фриз
інж. Микола Кошик

Члени:
Д-р Богдан З. Гук
Михайло Черешньовський
Володимир Макар

*Пам'яті Поляглих
за волю України*

ВАСИЛЬ РОМАН

Моя праця і боротьба
(Спогади члена ОУН)

diasporiana.org.ua

НАКЛАДОМ АВТОРА

1983

ЗМІСТ

Зміст	5
1. Вступне слово	7
2. Село Мачошин на Жовківщині	9
3. Українська влада	13
4. Дезертири Української Армії	15
5. Поляки господарюють	16
6. Праця в рідному селі	18
7. Війна німецько-польська	30
8. Червоні окупанти	33
9. Підпілля	37
10. Німецько-советська війна	40
11. Знову підпілля	47
12. Культурне і політичне життя в Мачошині	72
13. Арешт	74
14. В тюрмі «на Лонцького»	79
15. Транспорт і концентраційні табори	88
16. Бухенвальд	95
17. Знову транспорт в невідоме	97
18. Ми вільні	111

ВСТУПНЕ СЛОВО

Після виходу з гітлерівського концентраційного табору і поправлення мого здоров'я я пішов шукати заробіткової праці і рівночасно включився в наше організоване життя на еміграції. Мені як селянинові прийшлося часто працювати на різних фізичних роботах.

Я розумів, що ми на чужині мусимо працювати і своїми жертвами розбудувати наше політичне і громадське життя.

В цей час у світі розвивалися цікаві події, а зокрема я слідкував за боротьбою жидівського народу, який боровся і здобув свою державну незалежність.

Не менш пильно я стежив за боротьбою альжирського народу, що завзято боровся за свою державу, яку врешті здобув.

Обидва випадки в мені скріпили віру, що революційна ОУН ішла правильним шляхом: мобілізувала сили нашого народу і боролася за українську державну незалежність.

Рівночасно протягом років мені доводилося слухати нарікання і критику на революційну ОУН з боку різних осіб, які потім творили свої політичні групи. Інтересувався я ними, хто вони, і стверджував, що ніхто з них ніколи не брав участі у визвольній боротьбі, не жертвував собою, ані своїм майном. Однак, ніхто з тих людей не мав відповіді на просте питання: що було б, якби не було ОУН і унапрямованої нею революційної боротьби?

В нашу працю й боротьбу за визволення український селянин дав свій великий вклад. З великою пошаною згадую ті наші села і наших селян, що були в авангарді цієї великої всенародньої боротьби.

На сімдесятп'ятому році життя писати спогади з пам'яті не є для мене, селянина з народньою освітою, легкою справою. Багато чого затерлося в пам'яті. Прошу читача це взяти до уваги.

Хочу також на цьому місці зложити подяку Другові, який не бажав подавати його імені, за його заохоту писати ці спогади та за його дружні поради в оформленні цієї книжки.

Автор

СЕЛО МАЧОШИН НА ЖОВКІВЩИНІ

За тридцять кілометрів на північ від м. Львова лежить місто Жовква, яке тепер москалі переіменували на Несторов. На південь від Жовкви між горбами з півдня і заходу простягається село Мачошин.

В селі стояла велика мурована церква. Я не чув від старших людей, хто і коли цю церкву збудував. Посередині села стояла одноповерхова школа, що була збудована за моєї пам'яті незадовго перед першою світовою війною.

В цьому селі 1. 1. 1907 року я народився. Тато мій називався Михайло, а мама Ганна з дому Музика. Тато мій родом походив з села Могиляни Куликівського району. В Могилянах жило татових п'ять братів, а тато, шостий пристав до Мачошина. Всі татові брати писалися Романів. Не відомо мені, хто з урядових осіб зробив помилку, що тата записано як Роман і так лишилося. Під таким прізвищем ми вже жили весь час. Тато мій був неграмотний.

Тато мав невеличке господарство, що заледве вистачало на прожиток нашої рідні і не було потрібно шукати заробітку на хліб у чужих. Мав я ще молодшого брата, що звався Володимир. Мені було сім років, як моя мама вперше мене привела до школи. Спочатку я ходив до старої дерев'яної школи. Пізніше нас, всіх школярів, перепроводили до нововибудованої му-

рованої школи. Мені досьгодні запам'ятався з першої кляси вірш:

Горіхове сіделечко
І кінь вороненький.
Ой поїхав з сего села
Козак молоденький,
А як їхав з сего села,
низенько вклонився:
прощавайте, громадяне,
буду за Вас бився.
Не жаль мені кров проляти
щоб Вас боронити,
не жаль мені душу дати
щоб Вам добре жити.

На першому році у школі було навчання українською мовою. На другому вже вчили по-польськи. Там я закінчив навчання, що мало шість кляс. Мені ще пригадується тодішній час австрійської влади. Село було українське, лише було декілька польських родин. Також були мішані родини. В селі в більшості люди себе називали русинами. Наше село було велике, числило 270 дворів. Всі мешканці села були селянами. Також були люди дуже бідні, що не мали ані куска землі. В селі була також читальня. Тоді я ще не розумів, для чого ця читальня була. Мені добре пригадується, що старші хлопці мене називали мазепинцем.

В 1914 році почалася перша світова війна. В моїй пам'яті з того часу збереглися деякі образи. Мій тато пішов на війну 1916 року. Австрійські гусари в нашому селі арештували провідних москвофілів. Пригадую, як гусари провадили нашого священика. Деякі

люди плакали і говорили, що тепер ми не будемо мати священика. Особливо мені запам'яталося, як біля кладовища було багато австрійських вояків. Моя мама зі своєю сестрою несли великий баняк вареної з лушпиннями картоплі, а я босоніж біг за ними. Вони ці картоплі принесли воякам, які в одній митті ці картоплі розхопили. Мама говорила, що цісарське військо є бідне. Я розумів, що моя мама до австрійського війська ставиться прихильно, що це військо є «наше». В тому війську десь на війні є також мій тато. Мені також тоді стало жалко тих австрійських вояків.

Тоді моя мама у моєму юному серці збудила любов до свого, вона звала австрійське військо «своїм».

Потім до нас прийшли московські війська. Мама їх називала коротко «москалі». До москалів мама ставилася неприхильно. Така настанова перенеслася й на мене. Я, малий, бігав поміж тими москалями і до всього приглядався. Вони мали чоботи з довгими халявами, з-за яких було видно велику дерев'яну ложку, що нею вони їли зупу.

Москалі мені давали сушений хліб-сухарі. Мама до мене говорила: «Не ходи до москалів, бо навчишся від них „дакати“».

В хаті я прислухувався до розмов. Говорили, що австріяки, себто «наші», оточені москалями у Перемишлі. Оповідали, що наші сидять у бункерах і «фестунгах» та набили багато москалів. До москалів неприхильно були також наставлені наші сусіди. Я роздумував про наших і мав до них свою дитячу любов. Це мене навчило свое любити, що пізніше у важкі часи я непохитно любив все наше і за це був вдячний моїй мамі, яка ме-

не малим хлопцем навчила своє любити. Потім, мабуть, у липні 1915 року, з нашого села почали москалі вибиратися. В селі поширилася пропаганда, що з москалями мусять з села втікати всі його мешканці. Моя мама і декілька жінок, що не любили москалів, пішли до військової московської влади запитати, чи є таке розпорядження, що всі мають виїздити. Бартовий москаль, розпитавши чого мама і жінки хочуть, сказав: «Ідіть до свого „хазяйства” і ніде не рухайтесь». З москалями з нашого села виїхало декілька родин москвофілів. Стояли їхні пусті хати, ми, хлопці, почали в тих пустих хатах бавитися, робити сховки, понищили все, що було в хатах, та побили шиби. За деякий час ці москвофіли повернулися назад до села.

По втечі москалів до нашого села прийшли прусаци, а не австрійці. В селі поширилася епідемія тифу. В кожній хаті лежали хворі люди і багато людей вмирало. Не було кому хворими опікуватися, не було лікарів. Зимою 1918-19 померли моя мама і моя бабуся. Так вони лежали в хаті кілька днів — не було кому їх винести. Наш сусід Сорока і його дружина та троє дітей теж померли. Для мене це був дуже важкий час. Тато ще не повернувся з війни. Мною не було кому опікуватися. Вдома була картопля, яку я сам пік на вогні. Наша хата була дерев'яна і не мала дерев'яної долівки. При дверях з каменя була вибудувана піч, яка мала отвір, що звали грубкою. У цій грубі я випікав картоплю. Приблизно метр вище від грубки була положена груба залізна плита, на якій варили їсти. Збоку була зроблена піч для печення хліба. Дим з печі і груби виходив до сіней і на стрих. Це була «курна хата».

В селі вже було декілька хат з мурованими коминами, через які виходив дим. Вікна у хатах були маленькі, як правило з південної сторони, щоб до хати світило сонце. В хаті біля стін на грубих дерев'яних балках були покладені дошки, на яких лежали напхані соломою мішки. На тих солом'яних мішках спала ціла родина. На стінах висіли ікони зі святими. Кожного ранку і вечора тато голосно відмовляв молитву, а за татом слова молитви повторяли всі дорослі і діти. В деяких хатах ще були вставлені верстати для роблення полотна, шевські і кравецькі. Залежно від того, хто знав яке ремесло. Заможніші селяни в своїх хатах мали по дві кімнати. Державна влада австрійська, як потім польська, не звертали уваги на те, як живуть бідні безземельні селяни.

УКРАЇНСЬКА ВЛАДА

1 листопада 1918 року у Львові українці від Австрії перебрали владу. Почалася війна з поляками. Про це все у нашому селі говорили люди, а я уважно слухав і роздумував у своїй дитячій голові. Зимою, десь після Різдва Христового і перед Йорданськими святами до нас прийшли українські вояки. Я ходив поміж них і до всього приглядався. Пам'ятаю, в них були кріси і паси з набоями, перевішені через плечі. В селі стали говорити, що польська армія генерала Галлера зайняла місто Жовкву і завтра поляки прийдуть до нашого села. Я тої ночі не міг спати і раненько, ще не починало видніти, як я вже стояв у нашому садку і наслу-

хував. Тільки-що почало видніти, я запримітив на полі групу вояків, які поволи підходили до нашого села. Коли ця група польських вояків підійшла ближче, на них українські вояки почали стріляти. Тоді поляки повернули назад. Десь, мабуть, через годину, на полях з напрямку Нової Скваряви до нашого села посувалося дуже багато польського війська. Як вони підійшли ближче, то було видно, що їх ішло чотири лави одна за одною. На них українське військо безперервно стріляло. За нашим городом проходила дорога, понад якою росли грубі верби. За тими вербами українські вояки мали свої становища, звідки стріляли.

З північної сторони простягався горбок і було кладовище. Там знаходився український скоростріл, який стріляв на поляків. В мене не було ніякого страху. На все я дивився спокійно, і все для мене було цікавим. До садку, де я стояв, прийшли польські вояки, вони на мене не звертали ніякої уваги. Поляки пішли до села за відступаючими українцями. Дорога від нашого села — Мачошина на схід провадила до села Смереків і сходиться з головною дорогою, яка сполучає Жовкву з містечком Куликів. Саме в цьому напрямку було чути довгу стрілянину. Я пішов попри верби, де були позиції українського війська, і почав збирати вистріляні патрони. Їх було багато: я назбирав шапку і повні кишені. Заніс їх до хати, випорожнив кишені та пішов туди, де стояв скоростріл, щоб знову збирати патрони. Там уже було багато хлопців, старших за мене, і вони визбирали всі патрони. Поляки перейшли наше село і пішли далі. В селі їх не було. Люди в селі оповідали, що поляки у Жовкві залишили свою залогоу з трид-

цятьох вояків, але на другий день українці їх роззброїли, і знову влада була в українських руках. Я роздумував над всім, що бачив, що поляки ішли чистим полем, українці на них стріляли, і не було вбитих. Мені здавалося, що українці не були добре вишколені і влучно не стріляли, бо інакше вони могли поляків вистріляти. Мої думки дитячих років підтверджувалися пізніше, коли я вже як дорослий роздумував над причинами програної нашої боротьби з поляками. Польська армія Галлера ішла через Раву-Руську, Жовкву, Куликів, лишаючи села. Так поляки дійшли до Львова, де получилися з польськими частинами, що були у Львові, і завдали удару українському війську.

Від нашого села на південь починаються горбки, які простягаються аж до Куликова. На тих горбках Українська Армія мала викопані свої шанці.

ДЕЗЕРТИРИ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ

Перед нашим селом є роздоріжжя; одна дорога провадить до Жовкви, друга до села Смереків, а третя до Скваряви і Мокротина. Біля дороги, що веде до Скваряви — Мокротина, була хата Панька Коваля, що з австрійської війни повернувся додому капралом і вступив до Української Армії, але чомусь перебував удома. Один раз хлопці побачили, що за селом ішов чужий чоловік. Про це повідомили Панька Коваля, який взяв свого кіса, вистрілив в напрямі чужого чоловіка. Чоловік встав і до нього підійшов Панько Коваль. Про що вони розмовляли, ніхто не знав. Коваль невідомого

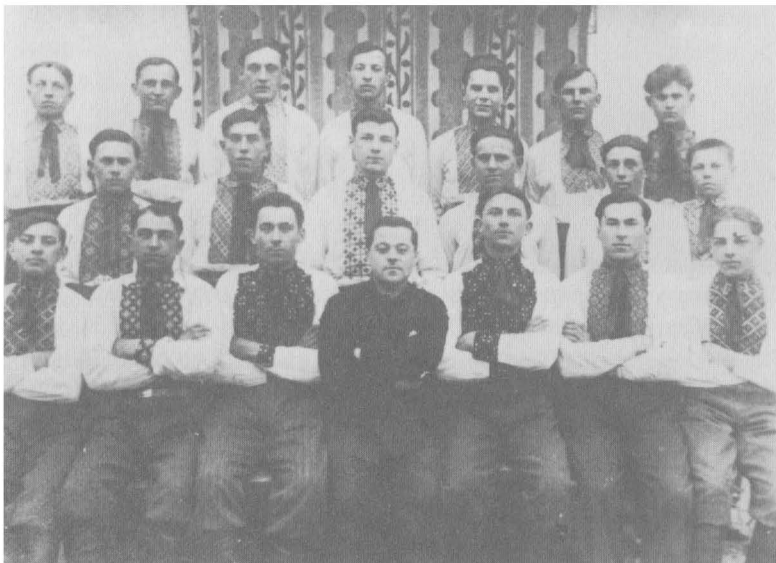
забрав і запровадив до сільського уряду. Але потім виявилось, що сам Панько Коваль був дезертиром. Він мав таких, як він, біля 17 осіб, що ночами як ніби вояки Української Армії ходили по селах, забирали в людей майно, вимагали добрих харчів і ночівлі, також вимагали, щоб їх селяни возили, куди їм потрібно. Одного разу Панько Коваль з своїми дезертирами їхав і побачив, що напроти нього їдуть вояки. Він зрозумів, що це їде українська військова поліція і наказав своїм під солону на возі поховати кріси. Сам з крісом, коли зрівнявся з військовою жандармерією, зголосив, що він половив дезертирів і везе їх до села Сопошина здати в комендантуру. Так йому вдалося ошукати своїх жандармів. Він знав прізвище коменданта, де він урядує, і йому жандарми повірили. Пізніше всі зрозуміли, що через таких несвідомих людей наша влада і наша визвольна справа понесли великі втрати. Після Йорданських свят у 1919 році ще люди почали копати окопи для Української Армії. Поляки знову робили наступ, і наша Армія відступила.

ПОЛЯКИ ГОСПОДАРЮТЬ

По відступі Української Армії прийшли поляки та закріпили свою владу. До села повернувся наш священик Жовківський, якого була арештувала австрійська влада. Щоб о. Жовківський зостався далі парохом у нашому селі, ряд людей збирали підписи і їздили до Перемишля, щоб преосвященний Коцоловський дав на це дозвіл. В селі Мачошин парохіяльні будівлі були гарні

Дмитро Маївський

Чоловічий хор в селі Мачошин

і до парохії належало дуже багато землі. Тоді також з італійського полону прийшов мій тато. Він удруге оженився, мачуха мені не перешкоджала. Час проходив, і я виріс, а перейшовши такі важкі пережиття, я над усім думав, починав читати книжки і цікавитися життям села. В селі були три хаті, в яких мешкали жиди, що тримали корчму. Сільські хлопці, як і дорослі, часто до цієї корчми несли продавати збіжжя, а гроші пропивали. Також були випадки крадежу. В тих корчмарів ряд людей позичали гроші і були задоволені. Всі весілля відбувалися з пиятикою. В селі лише троє осіб читали українську газету, що звалася «Народня Справа». Польська влада почала покликати до війська українців, і прийшов час, що і мене покликали на військову службу до польської армії.

У 1928 році я прийшов на військову службу до міста Лодзі до 28 полку і був приділений до сотні важких кулеметів. Зі своїх обов'язків я вив'язувався добре, і мене призначили до підофіцерської школи. Вивчаючи військову справу, я постійно роздумував над тим, що бачив у дитячих роках, як поляки наступали на нашу Армію, і розумів, що в нас не було вишколених вояків і бракувало почуття обов'язку. У війську я зустрів багато українців, зокрема з Сокальського повіту. Це були всі добрі хлопці та дуже національно свідомі. Від них я багато довідався і навчився. Тоді я довідався про існування Української Військової Організації — УВО. Постійно я передумував над цілями таємної української організації і снував свої різні навколо цього думки. Всі ми, українці, дуже пильно вивчали військову справу і думали, що це знання нам буде напевно потрібне.

Мені часто під час стріляння з важких кулеметів приходив образ наших сторін і того наступу польського генерала Галлера, і було ясно, що з такою вправністю, яку тепер я здобув разом з іншими українцями, — з тих лав армії Галлера, що наступали на нашу армію, не залишилося б нічого. Польські офіцери мене поважали, хоча всі знали, що я українець.

Коли кінчався час моєї військової служби, мене покликав до канцелярії капітан Дуніковський і почав намовляти, щоб я зівстався у війську як «заводовий» підстаршина. Він переконував мене тим, що у війську мені під кутом матеріальним буде краще жити, як на селі. Я вислухав капітана і був свідомий того, що наші села є бідні, що добра там не буде, але я вирішив їхати в своє рідне село і там працювати зі своїми людьми.

ПРАЦЯ В РІДНОМУ СЕЛІ

Повернувся в рідне село. Час мого побуту в армії виробив мені ряд поглядів на життя, яких раніш я не мав. Уважав я себе вже життям загартованим. В селі також були помітні зміни. Наступив яскравий поділ у селі між українцями та москвофілами, що їх ми звали «кацапами». Наш о. Жовківський був здецидований москвофіл, його діти — два сини і три дочки, всі з вищою освітою, — також москвофіли. Всі вони мали великі впливи в селі, але також піддержку в польській владі. Тепер для нас всіх було більш зрозумілим, чому то австрійська влада арештувала о. Жовківського і заслала десь до Лінцу. Польська влада й москвофіли ішли

спільним фронтом проти нас, українців. Вони серед села збудували свою домівку, що звалася ім. Качковського. Вся діяльність в цій домівці то були забави і випивки. Треба було бідних, національно несвідомих селян переконувати, що вони є українці, що кацапство не має перед собою майбутності. Для бідних малоземельних селян не було за польської влади ніякої полегші. Серед тої сільської бідноти було помітно, що комуністи шукають до них дороги і декілька молодих хлопців вже мали зв'язки до комунарів.

Мені було ясно, що треба братися за працю і поширювати національну свідомість і духово підготовляти людей. У переважній більшості у селі були люди, що духом були українці. Ми всі, що уважали себе за українців і були рішені починати працю, часто збиралися, думали, робили пляни і їх обговорювали. В селі вже почала збільшуватися кількість передплатників українських газет, свідомість постійно підносилася.

1933 року до нас, вже на підготований ґрунт, приїхали представники «Просвіти». Ми зібрали українців, відбули перші збори і вирішили заложити українську читальню «Просвіти». В селі зросло напруження між українцями та кацапами. В них була влада і впливи, а у нас була сила і енергія, яку треба було мобілізувати і унапрямувати. Солтис в селі — кацапський прихильник, о. Жовківський та його родина заворушилися, як теж директор школи — поляк. Ми обрали управу «Просвіти», почали приєднувати членів і складати грошові пожертви. Хоча матеріяльний стан у людей був незавидний, але люди були охочі і розуміли, що нам потрібно. Українець — Василь Сорока мав дві кімна-

ти і одну винайняв нам на домівку. Я, як член управи «Просвіти», нав'язав зв'язок з українцями в Жовкві і подбав про українські книжки та газети. Люди почали в домівці «Просвіти» випозичати і читати книжки. В нас зросли сили і завзяття. Ми вирішили заложити українську кооперативу. Хату для кооперативи за гроші нам винайняв один москвофіл. Наша кооператива «Ощадність» почала дуже добре розвиватися. Кацапи мали також свою кооперативу.

В селі почалися змагання. Наша культурна і усвідомлююча праця показала свої добрі висліди. Пияцтво в селі зменшилося і корчми спорожніли. Корчмарі не мали, що більше робити в селі, і виїхали до міста. Ми зробили збори і на себе наклали податок. Кожний добровільно зобов'язався вплатити сімдесят злотих на закуп площі. В цей час сімдесят злотих це були великі гроші для таких бідних людей, як були в Мачошині. За добрі гроші один спольщений москвофіл продав нам площу на будову українського дому, де мала бути читальня «Просвіти» і кооператива «Ощадність». Маючи площу, ми почали мобілізувати гроші через оподаткування і купувати матеріал для будови дому.

У цей час я вже був активним членом Організації Українських Націоналістів — ОУН. Мені від ОУН було доручено дбати в селі за активізацію українського національного життя, змагатися за поширення національної свідомости, щоб усвідомити людей і дорешти позбавити ґрунту те кацапство, що мало у нас місце. На доручення ОУН ми вивчали історію свого народу, читали книжки і дбали, щоб молодь вчилася. Було також доручення закладати аматорські гуртки самоді-

яльності. Перед членами ОУН і симпатиками стала тверда вимога не вживати алкоголю, не курити. Ми почали відзначати наші національні і державні річниці. Зокрема урочисто ми відзначили день Першого листопада. В мене і моїх друзів кожний день, кожний вечір, був заповнений працею для нашої громади. Наша увага була звернена на тих людей, які були мало свідомі, ми їм доводили про потребу творити організоване життя, спільно працювати, вчитися і тим самим підносити свій рівень, рівень нашої громади.

В селі часто приходило до напруження, бо кацапські активісти із усім бігли до польської влади. Польська поліція була частим «гостем» у нашому селі, за всім слідкувала. В селі невідомі люди знищили польський державний герб. Поліцаї часто арештовували молодих активних українців, але згодом, не маючи проти них доказів, їх звільняли. З боку влади до українців були постійні шикани, переслідування і моральний терор. Маючи площу і приготовані гроші на будову українського дому, ми вирішили приступити до будовання. За допомогою «Просвіти» в Жовкві було зроблено плян будови дому. Дім мав бути великий, де, крім читальні і кооперативи, мала бути ще українська молочарня. Плян будови був зроблений докладно; враховуючи можливість перешкод з боку влади, було все узглядно збудівельними законами. Виготовлення цього пляну нам коштувало 75 польських злотих. В 1937 році ми цей плян внесли на затвердження. Польська влада плян відкинула без пояснень і не дала дозволу на будову. Повітова управа «Просвіти» в Жовкві допомогла нам знайти жидів-архітектів, які на

підставі відкиненого пляну внесли ряд поправок, щоб задовольнити владу. Здавалося, що цей плян, спертий на досвіді, зроблений без закидів. Цей плян нам знову коштував 75 злотих. Внесений вдруге новий плян будови був знову польськими урядовими чинниками відкинутий.

Не було сумніву нівкого, що тут полякам ідеться не про закони і не про добре зроблений плян, лише про те, щоб перешкодити українцям в їхній праці, яка постійно зростала. Але в нас не було жодного наміру від свого відступати. Ми тоді вирішили плян робити з польськими архітектами, які за гроші зроблять нам плян, враховуючи завваги влади у відкинутих двох плянах. Рівночасно з робленням плянів ми вже закуповували будівельний матеріал і складали його на своїй площі. Плян, зроблений польськими архітектами, по деякому часі знову був відкинений. Рівночасно нам вдалося ствердити, що у цьому дуже погану роллю відіграв наш о. Жовківський, москвофіл і польський вислужник. Арешти в селі були звичайним явищем, і приїзд до села польської поліції ні для кого не був уже несподіванкою. Хтось вломився до кацапської домівки ім. Качковського і понищив там портрети московських царів.

Ішли наші хлопці і співали українських пісень, на них напали поляки і почалася бійка. Опісля арешти і звільнення без доказу вини. Але в листопаді 1937 року арештовано декількох наших хлопців і їх відвезено до Львівської тюрми. По шістьох місяцях деяких звільнили, але Івана Павника і Володимира Романа, мого рідного брата, задержано даліше у тюрмі. Мій брат Володимир був ще малолітнім. Не всі знали при-

чину арешту, але для мене було ясным, що від когось поліція отримала інформації, що мій брат і Іван Павник мають відношення до ОУН.

Тоді я вирішив робити заходи, щоб братові допомогти. Поїхав я до Львова, порозумівся з адвокатом Шухевичем, який погодився перебрати оборону мого брата Володимира. Д-р Шухевич мені сказав, що піде до суду і там ознайомиться з актом оскарження, чи з перебігом слідства. До цього часу взагалі ми не знали докладно, в чому поліція їх оскаржує, хоча я особисто відчував, про що ходить.

Коли я приїхав удруге до д-ра Степана Шухевича, він мені сказав, що арештовані мають справу політичну і тепер нічого не вдасться зробити, треба чекати до судової розправи. За припущенням д-ра Шухевича, розправа повинна бути до шістьох місяців. Польська тюремна влада давала дозвіл раз на два тижні передати заарештованим харчі й чисту білизну. Прийшла зима, і братові треба було дістати теплу білизну, бо їх поліція заарештувала восени, вони були легко вбрані.

До Львова ми з матір'ю Івана Павника вибиралися пішки. Ми виходили звечора з клунками на плечах. Проходили городами через розкислу осінню землю, відтак понад річку і через кладку навпростець до головної дороги, яка була від нас за шість кілометрів. Потім так проходили до міста Куликова. З Куликова їхали вози до Львова, і ми платили по два злотих та приїздили до Жовківської рогатки у Львові на Підзамчі. Протягом важкої дороги нас не залишала думка: чи дадуть нам дозвіл передати все, що ми несемо для арештованих, та чи дадуть дозвіл їх побачити. З тими

куликівськими дядьками, що возили людей, ми домовилися про поворот.

Висівши на Жовківській рогатці, ми дуже спішили, щоб дістатися зарані до прокуратури і там дістати дозвіл на передачу і побачення з арештованими. Прокуратура дозвіл на побачення видавала лише до обіду. Ще було темно як люди займали чергу перед прокуратурою. Якщо не вдалося отримати дозволу до обіду, то треба було чекати на наступний день. Таке чекання для мене було вкрай невиконане, бо доводилося мені і матері Павника день довше бути у Львові. Наші злиденні матеріальні спроможності на це не дозволяли. Отримавши в прокуратурі дозвіл, треба було йти до тюрми і здати його у тюремній канцелярії. Після того треба було годинами чекати на виклик. Нам доводилося ходити пішки, а це був поважний шмат дороги. Стоячи у черзі перед тюрмою, чекаючи на виклик, люди голодні з кишень виймали кусок хліба і їли. Наші передачі для арештованих забирали, і тюремна сторожа їх дуже докладно обшукувала. Вони шукали за записками, щоб з волі ніхто в'язням не подавав інформацій. Переважно треба було стояти перед тюрмою і чекати на побачення від ранку десь до 15-ої години.

Побачення з арештованими відбувалося в окремій, для того призначеній кімнаті. Вона була так влаштована, що треба було говорити через ґрати. Було все так подумано, щоб не було змоги в'язневі що будь передати. Крім того, біля в'язня стояв сторож, все слухав і за всім стежив. Розмова відбувалася коротко про здоров'я, що потрібно з одержі. Все це відбувалося при великому нервовому напруженні. Коли закінчилася роз-

мова і сторож відпровадив арештованого брата, в мене виринали ряд питань, які треба було б запитати і т. д.

Перед тюрмою я зустрів багато людей з Жовківщини, чії родичі були також арештовані, як мій брат. З того я робив собі образ про розмір арештів на Жовківщині. Додому ми поверталися таким самим шляхом, як їхали до Львова. Сьогодні мені трудно пригадати, скільки разів я так ходив до Львова; в кожному разі — багато. Ми зі знайомими, що мали арештованих членів родини, так, як я брата, підготовлялися до суду, збираючи всі потрібні інформації і гроші на оплату адвоката.

Влітку 1938 року почався судовий процес, який тривав два дні. На лаві підсудних посадили всіх арештованих хлопців з Жовківщини. Між ними був студент Дмитро Маївський, який ні до чого не признавався, ніхто з арештованих хлопців на нього не склав обтяжуючих зізнань. Впадало в вічі, що поліція за всяку ціну хотіла підсунути зфабриковані матеріяли, щоб засудити Маївського. Маївський своїми відповідями і поведінкою показував, що він не пересічний студент, а дуже здібний і вироблений політичний діяч. Суд не мав причин Маївського засудити, але після суду його не звільнили з тюрми і держали довше. Мабуть, так він сидів ще з рік. Коли його звільнили, він відразу зірвав з легальним життям і пішов у підпілля; себе посвятив цілковито для діяльності ОУН.

Мені вдалось домовитися з д-ром С. Шухевичем, що він з акту оскарження з судового процесу постарается зробити переклад з польської мови на українську. Мене це коштувало сорок злотих, але ми мали точний акт оскарження і перебіг судової розправи, так що всі

члени ОУН в нашому селі з цим докладно ознайомилися. Це було для нас дуже корисним. Хочу коротко переказати цю подію так, як вона в мене збереглася в пам'яті: в день 1 листопада польська поліція завжди була дуже насторожена. Поліція, патрулюючи на дорозі з села Замочок до Нової Скваряви, заарештувала двох хлопців. При докладному обшуку в чоботі найшла організаційну записку, що її називали грипсом. Грипси були завше писані на тонькому папері, щоб легко було ховати і в разі потреби знищити. Цю організаційну записку переносили переважно члени ОУН, приналежні до зв'язкової служби. Вони не знали ніколи змісту записки, лише знали місце, куди мають цю записку передати. Також їм був відомий той чоловік, що доручав нести цю пошту.

Поліція заарештованих почала бити, а пізніше тортувати, і видобула прізвище того, хто дав їм цього грипса. Тоді поліція арештувала цього оунівця в селі Нова Скварява, а він під побоями поліції признався до приналежности ОУН. Поліція, маючи вже зібраний матеріал і деякі зізнання арештованих, провела масові арешти. Арештований підрайоновий провідник не витримав тортур і сказав прізвище свого зверхника Юрка Гадади. Тоді поліція арештувала Юрка Гададу, але на ньому замкнувся круг арештованих, бо Гадада видержав всі поліційні тортури і підступи і нічого не сказав.

Однак, поліція мала свої розвідчі інформації і припускала, що зверхником Юрка Гадади є Дмитро Маївський. Тоді арештувала Маївського і робила безуспішно різні трюки. Але Маївському, як уже згадано, поліція не могла нічого довести.

Іван Павник з нашого села признався, що він належав до ОУН і також до ОУН приєднав мого брата Володимира Романа. Павник більше нічого не сказав, але поліція вірила, що Павник, напевно, знає більше. Поліція уважала, що коли мій молодший брат належить до ОУН, то, я старший, мушу також належати. Під тим кутом настирливо поліція шукала доказів, але не мала успіху.

Суд виніс такі вироки: Юрко Гадада, районний провідник ОУН — 12 років тюрми, Іван Павник — 3 роки тюрми, Володимир Роман і всі інші арештовані отримали по півтора року тюрми. Як вже згадано, Дмитро Маївський був затриманий у тюрмі без суду, а потім звільнений і пішов у підпілля.

Маївський в час арешту мав змогу виробити собі образ, що поліція за ним постійно слідкує і має на списку ряд осіб, з якими він зустрічався. На цій підставі Маївський вирішив піти у підпілля.

Дмитро Маївський своєю працею підніс Жовківщину на високий політичний рівень. Колись у вільній українській державі у Жовкві—Нестерові повинен стояти пам'ятник Дмитрові Маївському, і це місто, замість московської назви Нестеров, повинно носити ім'я Маївського.

Дмитро Маївський народився 8 листопада 1914 року в селі Реклинець Жовківського повіту. Батько його був вчителем народньої школи. В Сокальській гімназії Дмитро вступив до Юнацтва ОУН. За працю в юнацтві ОУН він був виключений з гімназії, і батько його, знаючи відносини, вислав Дмитра до Західної Польщі, де він закінчив середню освіту. Після того Д. Маївський

попав до тюрми. Запізнався з методами поліції, був важко тортурований. Провадив дев'ятиденну голодівку. Опинившись на волі, знову весь час віддав себе для праці в ОУН. Дмитро Маївський потім був членом Проводу ОУН і в грудні 1945 року, разом з ген. Перебийносом, на доручення Проводу ішов на захід і на чесько-баварському кордоні потрапив у комуністичну засідку. Щоб не віддатися в руки ворогі, Дмитро Маївський застрілювався. В націоналістичній літературі про Маївського написано багато більше, ніж я знаю. Про Маївського ходили в підпіллі легенди, зокрема про його втечу з гестапівських рук у Львові.

Влітку 1939 року з тюрми додому прийшов мій брат Володимир. Він приніс з тюрми ряд цікавих інформацій про українських політичних в'язнів. В той час у світі було політичне напруження. Польща готувалася до війни. Польська влада видавала різні накази, що ніби мали відношення до військової підготовки. Ніхто не міг зрозуміти, навіщо вийшло зарядження малювати набіло плоти чи розширювати дошки парканів.

На деякий час, в умовах дуже суворої конспірації, в мого сусіда Андрія Гриника, замешкав Дмитро Маївський. Тоді я його бачив і мав нагоду його слухати. Він був високого росту, чорнявий. Мого брата він знав з тюрмної келії, де разом вони сиділи. Маївський, перебуваючи в Гриника постійно читав різні газети і багато писав.

Приблизно десь за місяць перед вибухом німецько-польської війни одної ночі в полі була загальна збірка членів ОУН нашого району. Нас було багато, але нічна темнота і конспіративні звичаї не дозволяли мені при-

глядатися і пізнавати, хто є знайомий між присутніми. Ми стояли лавою півколом, і до нас промовляв Дмитро Маївський, який мав тоді псевдо Зенко Косар. Маївський нам говорив про політичне становище у світі, і що йде до війни. Він нам з'ясовував наші обов'язки як членів ОУН, говорив про нашу працю серед оточення. Вказував на те, що у перші дні війни польська поліція буде арештовувати, а може, також нищити фізично, активних українських діячів. Маївський говорив і про те, що наші члени і всі українці, котрі будуть покликані до польської армії, мусять себе розумно поводити, щоб не стягнути на себе підозріння, слідкувати за розвитком подій та не наражати свого життя за польську справу.

Дмитро Маївський-Косар мав приємний голос, говорив гарно і розумно. Кожне його слово впливало в мене переконання, що я слухаю розумного чоловіка, що таких, як Маївський, нам потрібно якнайбільше. Після закінчення промови Маївського ми скоро всі розійшлися.

Кожний день приносив якесь нове розпорядження польської влади. Треба було бути дуже уважним і спостережливим, бо я знав, що для нас готує польська поліція. Було ж відомо, що ми в поліції записані як прихильники ОУН.

Польська влада видавала пропагандивні плякати, на яких були написані кличі: «Преч, прусаку, з польської земі, не дами ані гузіка». В різних карикатурних формах представлялося німців. Занадто розхвалювано польську армію. Всі відчували, що війна може вибухнути кожної хвилини. Польська влада за час свого па-

нування на нашій землі дуже була несправедливою до нашого народу. Це розуміли і відчували всі українці.

ВІЙНА НІМЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКА

Першого вересня вибухла німецько-польська війна. Дістав я мобілізаційну карту не до міста Лодзі (де я відбував свою військову службу), лише до міста Скернівіце. Туди прибув я 3 вересня 1939 року. Зголосився до призначених мені касарень, але там вже війська не було. Місто мало сліди бомбардування німецькими літаками. Військові частини вже були розташовані за містом і замасковані на випадок літунських нальотів. Таких, як я, мобілізованих прибуло багато. Нас обмундирували і призначили до частин, що мали охороняти від німецьких літаків місто. Так я три дні сидів біля важкого кулемета. На четвертий день прилетіло 38 німецьких літаків. Вони літали низько і кидали на місто бомби. Ми не дістали наказу стріляти на них, лише мовчки дивилися на бомбардування міста. Потім офіцери вибрали 60 вояків і вислали на села — реквірувати вози і коні для нашого транспорту. Навечір вояки «зорганізували» 60 возів і стали на них ладувати все наше військове майно. На кожний віз (підводу) призначили по два вояки. З смерком наша колона рушила в напрямі Варшави. Коли я проїхав кілька сот метрів, у возі зламалося колесо. Треба було шукати десь запасового колеса. На мене ніхто не звертав уваги, виглядало так, що роби собі сам, що хочеш. Після довгих шукань ми найшли колесо, налагодили підводу та рушили в дорогу.

На другий день ми їхали і бачили багато разів нальоти німецьких літаків. Так ми приїхали під Варшаву. Перед Варшавою стояла військова застава, але тих, що їхали військовими возами з майном, усіх впускали до Варшави. Через Варшаву я їхав цілу ніч різними бічними вулицями. Варшава готувалася до оборони. Копали рови, ставили барикади, перевертали трамваї і робили на вулицях окопи. До мого воза причепилося двоє офіцерів яким поламалися ровери. Вони мені почали наказувати, куди їхати далі. Ми проїхали Демблін, Модлін і прибули до Берестя. Я бачив, що всі дороги були переповнені цивільними і військовими втікачами. Марші відбувалися переважно ночами, бо вдень німецькі літаки скидали на військові колони бомби і обстрілювали їх з кулеметів. Панував хаос і паніка.

Для мене було ясным, що командування польської армії втратило голову і не опанувало становища. Кожен робив, як йому виходило. Спочатку я думав, що таке безладдя сталося в одній дивізії, а не в цілій армії, але з бігом часу я зрозумів, що так є всюди. Не знаю, де поділися польські офіцери, що такі були бундючні та гонорові. Я перебував у цій військовій масі, але жив своїм внутрішнім іншим життям. По дорозі я не бачив ані одного польського літака. В Бересті я бачив, як польська протилетунська артилерія стріляла на німецькі літаки без жадного висліду. З Берестя наша колона рушила у напрямку Влодави через великі ліси і багна. Там не було нікого, лише великі стада диких качок і гусей. Так ми дісталися до Влодави. У Влодаві нас призначили до нової військової частини, і ми вирушили у напрямі міста Ковеля.

17 вересня офіцери через радіо довідалися, що большевицька армія перейшла польські кордони без проголошення війни. Наш командир сказав, що на Польщу напали німці і большевики, а на два фронти ми не в силі воювати. Він сказав, що свій відділ розпускає: хай вояки йдуть собі додому. Вояки з польських земель рішили організовано добитися до Варшави. Ми, кілька десятків українців, рушили у напрямку на Сокаль. У волинських селах, де ми проходили, не було німців, ні большевиків. В деяких селах ми зустрічали вже міліцію, яку створили волинські комуністи, вони роззброювали польських вояків. Не пригадую вже села, де мене захопив вечір. Зайшов я до одної хати, щоб переночувати. Господар мене запитав, хто я, а коли почув, що я українець, дуже радо погодився мене прийняти на ніч. Там я довідався, що в селі вже зроблено підготовку привітати Червону Армію, яка йде в напрямі Львова. В хаті, де мене прийняли, було багато ікон. Господар був обережний і сказав, що Червона Армія їде нас визволяти, але ми такого визволення не чекали. На другий день до села приїхали большевицькі танки з червоними зірдами. Коло збудованої привітальної брами зібралось декілька людей. Через ту збудовану браму в'їхав танк і хтось кинув квіти. Большевицькі вояки не звертали на це уваги. Я бачив, що люди не були з приходу большевиків задоволені. Господар мені показав напрям на Сокаль, і я рушив далі в дорогу.

Ідучи через Волинь, я бачив прикрасні поля. На Волині — дуже добра родюча земля, багато краща, ніж у наших сторонах. Так я дійшов до Сокаля і потім через Кростонопіль додому; 20 вересня 1939 року я був

у своєму рідному селі. За час від 1 до 20 вересня мені прийшлося багато пережити, багато дечого навчитися. Я бачив, як польська держава розпадалася і польський нарід втратив свою державну незалежність. Мені пригадалося все, що ми в своєму селі пережили від польської влади. Двадцять років панували поляки на нашій землі. Ідучи до своєї хати, я проходив площею, яку ми купили на нашу домівку, і дивився на зложений будівельний матеріал для дому, що його поляки не дали дозволу нам будувати.

21 вересня на свято Пресвятої Богородиці, до нашого села прийшли перші частини Червоної Армії. Наші москвофіли і деякі, що чули про комунізм, не знали про цю владу і її систему нічого. Моя сусідка з піднесеними руками кричала, що наші прийшли. В селі створено міліцію.

ЧЕРВОНІ ОКУПАНТИ

Частини Червоної Армії в нашому селі не зупинялися й поїхали далі. Створена міліція почала грабувати заможніших людей. В нашому селі не було фільварку великих землевласників, лише було кілька господарів, що мали по двадцять моргів поля. Найбільше було таких господарів, що мали 10-12 моргів поля. Деяка частина мала лише від двох до п'яти моргів, а були такі, що нічого не мали. Москвофіли були розчаровані від перших днів приходу червоних. Але з тих русофілів деякі стали робитись комуністами, хоча вони не мали поняття, що є комунізм. Комендантом міліції

став Степан Гевак, і перший його урядовий почин, то був грабунок священика. Коли дружина священика почала говорити з Геваком і пригадувати, що панотець боронив Гевака перед польською поліцією, то Гевак відповів коротко: «Твій піп був дурний».

У другій половині вересня, мабуть, 24-го, 9., в Жовкві було скликано повітові збори, на які з'їхалися комуністи з цілого повіту. На тих зборах обрали за головного комуністичного проводиря Довганика, відомого вже в той час комуніста на Жовківщині. Згаданий Довганик був відомим московським вислужником. Пізніше, у грудні 1949 року, ОУН засудила його на кару смерті і виконала вирок. На його могилу приїздив сам Нікіта Хрущов.

Червона влада порівняла всіх рівно і погнала на рабську працю. У москвофільській домівці ім. Качковського зробили клуб і почали робити часті збори і мітинги. Спочатку люди не знали дійсного обличчя большевиків і відкрито ставили питання представникам влади та висловлювали також відверто свої погляди. Пригадую, один раз, як енкаведистові мешканець Мачошина Василь Ступницький сказав так: «Неправда, що Українська Республіка добровільно об'єдналася, Українська Армія билася з большевиками». Енкаведист спокійно запитав, як його прізвище, і собі його записав. Пізніше цей Ступницький був арештований. Коли большевики втекли, то його у Жовкві нашли замордованого разом з іншими в'язнями, яких постріляли енкаведисти. Згаданий Василь Ступницький був також русофілом, якого збаламутив о. Жовківський.

Большевицька влада від кінця 1939 і взимку сороко-

вого року почала вивозити з лісу дерево. Всіх, що мали коней змусили возити це дерево. Прийшлося мені також возити дерево, а це було дуже важкою і виснажуючою працею. Раненько міліція всіх виганяла — їхати по дерево. В лісі було багато снігу, і треба було руками очистити сніг і вкладати дерево на сани. Щойно увечорі, часто біля дев'ятої години, я повертався до хати. На другий день раненько знову треба було їхати до лісу. Крім цього, вночі часто доводилося йти на розмови чи сходити ОУН, де обговорювалося загальне становище. Через примусовий обов'язок возити дерево я своєчасно весною 1940 року не міг засіяти свого поля. Мене викликали до сільради, і енкаведист, який приїхав з району, запитав мене, чому не засіяне поле. Я став йому пояснювати, що мене ані на день не хочуть звільнити від вивозу дерева. Енкаведист грубою лайкою мене обляяв і сказав, що поле має бути засіяне. Такою примусовою працею большевицька влада довела людей до рішучих кроків. Деякі з селян, приїхавши увечорі додому, випрягали коні, сідали на них і, заїхавши перед друге село, там залишали. Рано, коли прийшла міліція, щоб їхати до лісу по дерево, селяни голосили, що їм вкрадено коні. Таким способом викручувалися від цієї важкої праці.

На селян большевицька влада наклала великі податки: платити державі зерном, м'ясом та грішми. Селян довели до скрайности. Все було так подумано, щоб селянин не мав виходу і сам ішов голоситися до колгоспу. Все було подумано так рафіновано, що коли селянин приходив вписуватися до колгоспу, йому давали анкету, яку він мусів виповнити, та писати прохання, щоб його прийняли до колгоспу. Потім роблено засідання і такого селянина щойно тоді приймали до

колгоспу. В Мачошині наші селяни колгосп називали «державна панщина».

Весною 1940 року зовсім несподівано до мене прийшов Дмитро Маївський. Маївського я вже довший час не бачив. Він мені розповів, що був деякий час за кордоном, тобто на тих українських землях, що є під німецькою окупацією. Оповів про працю і життя українців за кордоном і сказав, що Провід ОУН йому дав наказ назад повернутися на Жовківщину і вести підпільну працю.

Тоді я розповів Маївському, що чув на мітингу, як говорив большевицький агітатор, що ОУНівська верхівка втекла за кордон, але тут зіставила своє коріння, і те коріння треба викорчувати. Мені було дуже приємно слухати Маївського. Одночасно він мене взяв до окремих завдань, які він виконував, я часто мусів його разом із зв'язковим членом проводити в прикордонних селах. В Жовківщині була прикордонна смуга, і тут ночами пограничні енкаведисти робили різні засідки. Була потрібна велика обережність, щоб не розконспірувати наших нічних рухів. Також було потрібно знати докладно всі стежки лісові і польові. Маївський був дуже точний і обережний. Він мені говорив: «Провадь мене такими стежками, де людська нога не ходить, тільки зайці».

Впарі з тими нічними обов'язками треба було мені виконувати денну примусову працю, яку накладала большевицька влада. Все це дуже мене виснажувало. Цілий 1940 рік для мене був важкий. Мешкав я зі своєю дружиною, двома дітьми, старим батьком і мачухою. Знав я також, що в селі сексоти за мною стежили. Мав я вже вироблений свій життєвий досвід, нічим не легковажив. Було ряд випадків, що сексоти мене провоку-

вали на розмови, щоб я висловився про владу негатиивно. Однак, я завжди так відповідав, що це надавало підстав робити закиду щодо протидержавної пропаганди. Ворог вже мав у тому часі подостатком доказів про широко розвинену діяльність ОУН.

По селах часто з'являлися чужі люди, які себе видавали за агрономів чи землемірів, але своїми питаннями про націоналістів, про новини в селі вони себе зраджували; ми розуміли, що це агенти НКВД.

Восени 1940 року большевики швидкими темпами приступили до будування прикордонних укріплень; будували бункери та різні військові споруди. Будівництво ішло вдень і вночі.

Рівночасно посилювали свою пропаганду і почали робити тиск на церкву й віруючих. ОУН зі своєї сторони до кожної справи займала своє становище, і це члени та симпатички ОУН мусіли поширити серед народу. Зокрема критика з боку ОУН комуністичних ідей та комуністичної господарської системи дуже нервувала большевицьку владу. Наша боротьба і спротив ворогові провадився на всіх відтинках життя. На працю побудови воєнних споруд понад кордоном було привезено також багато людей з Придніпрянської України. Були також численні кавказці. Листівки й кличі ОУН, що часто появлялися й поширювалися серед тих людей, дуже злостили енкаведистів.

ПІДПІЛЛЯ

Зимомою 1941 року я мусів порвати з легальним життям і піти у підпілля. Життя у підпіллі, зокрема зимомою, було дуже важке. Ми ще не мали належного досвіду.

Наші люди, селяни, мали переважно по одній кімнаті, в якій жила ціла родина: старші, молодь і діти. За таких обставин чужій людині було майже неможливо ночувати чи перебувати вдень. Не зважаючи на жертовність населення, ми, самі підпільники, не хотіли людей наражати на небезпеку. Большевицька влада суворо карала тих, які допомагали підпільникам. Доводилося ночувати у зимних стодолах чи оборогах. НКВД в кожному селі шукало і вербувало в сексоти малосвідомих або морально нестійких людей. Тоді сумна доля спіткала мого організаційного зверхника. Він був родом з присілка Заватка, що належав до села Нова Скварява, мав псевдо Кожем'яка. Він з двома підпільниками перебував у селі Туринка, але господар, в якого вони переховувалися, був бідний і не міг їх прохарчувати. Кожем'яка дав хлопцеві, синові господаря, гроші, щоб той пішов до кооперативи і купив яєць. В кооперативі на цей час був сексот, який звернув увагу, що хлопець купує яйця. Він непомітно вийшов за хлопцем і прослідив, що хлопець не пішов з яйцями до хати, лише до стодоли. Сексот пішов до сільської ради і потелефонував до НКВД. За короткий час приїхало біля тридцятьох енкаведистів, обступили стодолу, і почався бій. Підпільники закидали енкаведистів гранатами і хотіли пробитися з оточення. Кожем'яка був тяжко поранений і попав в руки чекістам. Вони його везли до Жовкви, хотіли підлікувати, щоб була пізніше змога його переслухати і виявити потрібні для них інформації. Однак, поранення було тяжке, і Кожем'яка помер. Ніхто не знав, де чекісти поділи його тіло.

Будучи у підпіллі, я зустрів Ю. Гададу, якого поляки були засудили на 12 літ тюрми. Не знаю, який пост займав Гадада, що виступав під псевдом Юрко. Він з

підпільниками провадив часті вишколи. Головна увага в його вишколах була спрямована на моральну й конспіративну підготовку підпільників. В цей час я мав псевдо Чорноморець. До підпільника ОУН ставила далеко більші вимоги, як до членів, що жили легально. Вимагалось, щоб підпільник був прикладом у кожній ділянці життя. Також велику увагу присвячувано ідеологічному й політичному вишколові та підвищенню загального рівня знання.

Ми у підпіллі мали постійно відомості про все, що робили большевики, зокрема про їхню розбудову військових оборонних об'єктів та летовищ. Все показувало, що вони готуються до війни. Тими будовами вони людей замучували на примусових роботах. Пригадую, раз весною 1941 року одної ночі ми, кілька підпільників, ішли від села Замочок понад річкою. Ніч була дуже погідна, світив місяць і звізди; ми ішли попід вербами, де було темніше, щоб нас не було здалека помітно. На полі ми побачили людей і стали їх спостерігати, щоб знати, що там діється. Невдовзі ми зрозуміли, що люди працюють, господар до місяця орав, а жінки садили картоплю. Ми підійшли до тих людей і почали розмову. Господар нам сказав, що кожен день большевики гонять до примусової праці, а якщо він не посадить картоплі, то йому і цілій родині буде грозити голодова смерть.

Вночі 22 травня 1941 року большевицька влада насильно провела великий вивіз людей у північні простори СРСР. Енкаведисти за допомогою сексотів збирали дані про кожну людину. Хто, за цими даними, не був прихильником їхньої влади, потрапляв на чорний список. Зокрема за ворогів уважали родини, що їх підозрівали в допомозі підпіллю ОУН, та родини членів ОУН, що

перебували в підпіллі. З села Мачошина вивезено шість родин, в тому числі мою родину й родину Теодора Пелеха. Моя родина складалася зі старенького тата і мачухи, дружини і двох дітей: дівчина чотирьох років і хлопець півтора року. Масток наш розграбували, а господарський реманент забрали до колгоспу.

ОУН зі свого боку також робила підготовку до боротьби. Вишколювала військово членів і симпатиків. Підготовляла людей для обсади всіх промислових підприємств та державної адміністрації. В повіті Жовківському ми мали ряд тартаків, млинів, пекарень. Ми підготовляли людей на комендантів поліції, старостів села, знали, що в нас, українців, бракувало фахових людей. Все це в умовах підпілля було не легко підготовляти.

Тому, що я мав військовий вишкіл, мені було доручено перевірити всю замагазиновану зброю, яка знаходилася в нашому районі. Юркові Гададі я звернув увагу, що пістолі, з якими ходять підпільники, не всі є справні, і на випадок сутички з ворогом може все кінчитися катастрофою. Сам друг Гадада під кутом військовим не мав належного вишколу, а його пістоль був надто навазелінований, що при вжитку міг засіктися. До мене також належало мати підготованих телефоністів, щоб на випадок війни ми в своїх руках у цілому Жовківському повіті могли негайно мати справний телефонічний зв'язок.

НІМЕЦЬКО-СОВЕТСЬКА ВІЙНА

Ми були повідомлені, що кожної хвилини може вибухнути війна. В неділю 22 червня 1941 р., мабуть, о третій годині ночі німці розпочали війну. Сотні гармат

і літаків рознесли гук і шум по прикордонних селах і лісах Жовківщини. Війна советських пограничників заскочила уві сні. В нашому селі сталася трагедія, що вийшла з непорозуміння. В темряві поміж зібраними членами ОУН, через неточно узгіднений зв'язок, дійшло до перестрілки, де загинув юнак Іван Грабовецький, а Володимир Павник був поранений. Іван Грабовецький був сином сестри моєї мами. В родині Грабовецьких було троє дітей, які належали до ОУН. Старший брат Івана загинув у 1944 році у боротьбі з гітлерівськими окупантами.

За кілька годин на території нашого району появилися німецькі стежі. Біля села Замочок ми, п'ятеро підпільників, зустрілися з німецькою стежею, що була озброєна автоматичними пістолями, яких ми до того часу не бачили. Німецька військова стежа завважила нас, що ми з пістолями, і криком «Генде гох» нас затримала. Вони від нас забрали наші пістолі й гранати, звернули увагу, що ми мали на рукавах синьожовті стяжки. Надійшов німецький вояк, що знав слов'янські мови. Гадада докладно йому вияснив, хто ми такі. Командант стежі в ранзі лейтенанта сказав, щоб ми ішли далі, але з собою забрав друга Гададу. По деякому часі приїхав майор німецької армії, якому також друг Гадада докладно вияснив, хто ми, і цей майор наказав повернути наші револьвери і гранати та наказав нас звільнити. В неділю ще після обіду большевицька армія була в Жовкві. На другий день, у понеділок 23 червня, групи наших підпільників на наказ з різних сторін входили до міста Жовкви. В цей час сунула ціла лавіна німецького змоторизованого війська.

Члени ОУН відразу пішли до тюрми НКВД, де найшли замордованих в'язнів. Ця злочинна робота енка-

ведистів дуже вплинула на нас і на людей, котрі зараз же прийшли розшукувати своїх родичів, які були арештовані. Там я пізнав одного члена ОУН з Мачошина, Григорія Кирика, і також вже згаданого Василя Ступницького. У багатьох жертв НКВД було видно рани і покалічення.

Всіх замордованих поховано в спільній могилі та поставлено тимчасовий березовий хрест. На похороні було багато людей, які прийшли віддати останню пошану жертвам НКВД. До мене звернулися люди як до підпільника, щоб я на могилі виголосив прощальне слово. Пригадую, що я говорив недовго, бо був дуже схвилюваний. На доручення Юрка Гадади того-ж самого дня було скликано всю українську інтелігенцію міста Жовкви. До зібраних промовляв від імени ОУН Юрко Гадада. Він говорив про нашу боротьбу, про потребу творити державну адміністрацію, про забезпечення порядку і соціального положення у місті. Всі слухали промову Гадади уважно, а потім на його пропозицію обрали голову міста, начальника пошти та на всі інші посади відповідних людей. Друг Гадада від імени Проводу ОУН цих осіб затвердив і просив негайно ставати до праці. Від Проводу ОУН був наказ негайно організувати українську армію. Цей наказ ми за допомогою зв'язкових довели до відома всіх станиць ОУН по всіх селах.

В Жовкві були військові казарми, де за австрійської влади стаціонували австрійські гусари, а за польської кавалерійський полк. Ми також перебрали всі військові магазини, залишені большевицькою армією. За кілька днів до Жовкви прибуло кілька сотень молодих людей. До нас зголосилося двоє українців, що були офіцерами польської армії. Мали ми до диспозиції потріб-

не число підстаршин і почали організовувати нашу армію. Невдовзі всі вже були умундировані, і почалися регулярні військові навчання. Було приємно дивитися, як все скоро в нас було впорядковане, як стежі нашої міліції наглядали за порядком і берегли державне майно. Ми мали зорганізований курінь. Кожного ранку і вечора з казарм линула пісня з грудей цілого куреня: «Боже Великий . . . » Я був так навантажений різними справами, що не знаю, як проходив час.

30 червня 1941 року ми через львівську радіо-висильню слухали повідомлення про відновлення Української Державности. Був відчитаний акт створення держави. Львівська радіостанція мала назву ім. полк. Євгена Коновальця. Головою Державного Правління став перший заступник голови Проводу ОУН Ярослав Стецько. Всі українці раділи. Ми були вдоволені, що так швидко навели порядок і що все справно працювало. Нашим успіхом було те, що ми урухомили друкарню і почала виходити наша газета, крім того, ми друкували різні заклики.

Місто Жовква було заложене польським гетьманом Жолкевським в 1603 році. Пізніше польський король Ян Собеський мав тут свою резиденцію. Поляки на місто робили віками свій тиск, але стало наявним, що український дух тут схоронився і виказав себе в повній творчій силі.

Від Повітового Проводу ОУН я і Андрій Гриник отримали доручення порозумітися з нашою військовою командою, пізнати їх труднощі в господарських справах та допомогти їм. Коли ми прийшли до казарм, стійковий віддав нам честь і запровадив до чергового стар-

шини. Старшина знав нас як представників ОУН. Ми його розпитали про харчі, розглянули їхні магазини та кухню і попробували обід, який вже був готовий. Все було чисто впорядковане, але обід був пісний — не було м'яса. Ми справу харчування полагодили потім через господарську референтуру, таким способом, що з залишеного радгоспу, де було багато худоби, для війська постачали потрібне м'ясо.

У місті Жовкві почали наростати напруження з німцями. Вони визнавали нашу владу, але постійно їм щось було потрібно, завжди щось вимагали. В підпіллі я мав псевдо Чорноморець, і люди, що мене не знали особисто, звали мене Чорноморцем. В місті мене зустрів чоловік і сказав: «Друже Чорноморець, Ви колись як підпільник у мене ночували». Коли він мені сказав, звідки він, тоді я собі пригадав його. Цей чоловік мене просив, що він хотів би в Жовкві заложити крамницю і займатися торгівлею. Він порушив проблему, над якою я вже кілька днів думав: треба було урухомити торгівлю, бо це нашому господарству було конечно потрібне. Я з цим чоловіком пішов і полагодив справи приміщення. Він скоро поставив справу харчівні. Таким шляхом пішли тоді й інші. Ми хотіли в першій мірі дати змогу праці в торгівлі тим людям, що у важкі часи допомагали підпільникам. Серед тих людей були такі, котрі за допомогу ОУН були переслідувані большевиками.

Час проходив у напруженій праці. Я не мав ніяких приватних справ. Моя родина була вивезена большевиками на Сибір. Ввесь мій час був відданий для організаційної праці. Під час такого напруження прийшла вістка, що гітлерівці арештували провідника ОУН Сте-

пана Бандеру, голову українського уряду Ярослава Стецька, і що Гітлер з України хоче зробити свою колонію. В цей час у Жовкві був ще організований вишкіл для членів ОУН, на якому було 35 слухачів. Там були виклади з усіх предметів, потрібних для державного апарату. Викладачами на цьому курсі були прислані Проводом люди зі Львова.

Німці почали перебирати владу. Ми, члени ОУН, сподівалися, що нас гітлерівці будуть заарештовувати. Про таку можливість нас повідомлено. Ми почали робити приготування до нової дійсности. Мене формально призначено до скляної фабрики у Жовкві на вулиці Глинській на заступника директора. Там я відразу за сторожа поставив члена ОУН, який також мав завдання повідомити, якщо б на території фабрики появилася гітлерівська жандармерія чи гестапо. Гестапо і жандармерія почали знущатися над жидами, а українці говорили, що нас також чекає така сама доля, як жидів. В Організації вже було проведено реорганізацію, і відомі члени ОУН зникли з очей, щоб оминати арешту. Я також був змушений залишити фабрику. Після роздумувань і порад в мене постала думка переїхати до Львова і вступити до поліції, яку почали вже організувати німці, щоб наразі загубитися з очей ворога, а потім буде видно. Я був свідомий, що на такого поліціянта, який має служити ворогові, я не надавався.

У Львові я записався до поліції, здав короткий іспит і був приділений на поліційну станицю в львівському передмісттю на схід від Підзамча, що звалося Кривчичі. Я відразу побачив, що німці хотіли, щоб ми виконували їх зарядження, які кривдили наших укра-

їнських людей. Серед наших людей було багато таких, що потерпіли від большевиків. Тепер їм доводилося терпіти від нових гітлерівських окупантів. Мені було дуже боляче на це дивитися. Разом зі мною на цій поліційній станиці був Андрій Гриник. Ми укладали різні пляни, як можна українцям допомогти, і не виконувати наказів гітлерівської поліції. Ми побачили також, що німці до поліції наприймали різного елемента, готового задля власних вигод служити гітлерівцям і робити кривду нашим людям. За чотири тижні мого побуту на поліційній станиці в Кривчичах мене вже розшукало гітлерівське гестапо. Я мав щастя, бо коли гестапівці приїхали за мною, мене не було на станиці. Я саме мав службу. Ніхто не знав, коли я повернуся, а гестапівцям не хотілося сидіти і на мене чекати. Гестапівці наказали на станиці, щоб ніхто не смів мені сказати, що вони за мною приїздили і що вони приїдуть пізніше. Андрій Гриник знав, де я знаходжуся, і чекав на мене. Коли мене зустрів, про все оповів, і я, не йдучи більше на станицю, ровером вирушив на свою рідну Жовківщину. За кілька годин за мною також приїхав Андрій Гриник. Він знав, що як відомий член ОУН та мій сусід з дому, може бути також арештований, і йому треба залишити поліцію.

На цьому місці треба ще згадати, що Андрій Гриник, член ОУН ще з польських часів, пізніше був в УПА і під час великих боїв вже з військами НКВД в лісах Дзібовки був тяжко поранений. В УПА Андрій був разом зі своїм молодшим братом.

Я повернувся до Жовківщини і став до диспозиції Організації.

ЗНОВУ ПІДПІЛЛЯ

Приїхавши до свого села я був свідомий того, що за мною приїде також гестапо. І дійсно за кілька днів вони приїхали. Але вони мене не знайшли, і ніхто їм про мене не міг нічого сказати. Гестапівці поїхали до села Мокротин, до української поліції і доручили допильнувати мене, а коли я появлюся в селі, арештувати.

Розташоване на пагорбках село Мокротин від мого рідного села лежало на віддалі біля шістьох кілометрів. На поліційній станиці в Мокротині не було членів ОУН. Коли поліцай з Мокротина приходив до села Мачошин і звертався до солтиса, щоб йому показали, де мешкає Василь Роман, то солтис, добрий український патріот, негайно мене про це повідомляв. Одного разу ми, кілька підпільників, були в селі Мокротин, де в цей час був фестин. Після полагодження всіх своїх справ ми пішли подивитися на фестин. Члени Організації з Мокротина запросили нас сісти разом з ними біля столу. Ми сиділи і розмовляли. Раптом побачили, що йде поліцай, а один з сидячих разом з нами сказав, що це комендант поліції. Тоді я сказав: «Покличте його до нас». Комендант на запрошення присів до столу. Почалася розмова на різні теми. Тоді один з підпільників запитав коменданта, чому він так часто посилає поліцію до села Мачошин за Василем Романом. Комендант відповів, що він має наказ від гестапо арештувати Василя Романа. Андрій Гриник, який був також біля стола запитав коменданта, чи він знає, як виглядає Василь Роман. Комендант відповів, що не знає. Тоді Гриник показав на

мене — «тут сидить Василь Роман» — і зробив короткий виклад комендантові поліції, як він себе має поводити, кому він має служити, що він не сміє робити кривди нашому народові, бо інакше Організація всіх гітлерівських вислужників покарає. Комендант поліції все мовчки вислухав. Коли Гриник закінчив свою лекцію, він встав, чемно з нами попрощався і пішов.

В міжчасі члени Організації перевозили ночами різні речі: зброю, амуніцію, харчові продукти. Поліція намагалася вночі ці фірманки перевіряти. ОУН тоді поставила рішучу вимогу, щоб з боку поліції нічого не робилося, що перешкоджає праці ОУН. Поліція зрозуміла, що з ОУН не може шукати непорозуміння і більше не перешкоджала організаційній роботі і членам ОУН.

У той час я вирішив трохи впорядкувати свою порожню хату. Родина була вивезена на Сибір. Поруч своїх організаційних обов'язків хотів знайти час, щоб обробити свою землю. Мій брат Володимир також вже був у підпіллі. Я з ним домовився, щоб ми якось спільно обробили землю і одночасно були обережні з огляду на гестапо і рахувалися з тим, що гестапо вже могло собі в селі знайти якогось зрадника, котрий за юдин гріш може слідкувати за членами ОУН. В цей час я дістав доручення від Повітового Проводу перебрати обов'язки районного провідника в Жовківщині. Місто Жовкву було вилучено з цього району.

Німці в цей час вже мали з деяких українців своїх наймитів і дуже гостро нападали на бандерівців. Арешти і розстріли вже були повсякденним явищем, зокрема гестапо і жандармерія використовували місцевих поля-

ків. В цей час ОУН повернулася знову до старих форм конспірації. Три члени творили найменшу організаційну клітину, яка називалася звено, звена творили станицю. Станичного провідника знали тільки звенів, станичний також не знав усіх членів. Кожне звено виконувало свої обов'язки: одні поширювали літературу, інші збирали інформації, звено господарське займалося господарськими справами. Кілька станиць, від чотирьох до шістьох, творили підрайон, а кілька підрайонів творили район. В район входило 12 сіл з присілками. Моїм першим обов'язком було відвідати кожне село, відбути розмови з підрайоновими і станичними провідниками та провести потрібні зміни. Я ходив від села до села польовими дорогами, часто додому повертався змучений, але вдоволений.

Наші села в Жовківщині не були багатими і люди жили бідно, а в час війни було ще гірше. Але я бачив, як бідні люди, напівграмотні й зовсім неграмотні, хотіли працювати. Вони помагали чим могли, бо знали, що ОУН бореться за свою державу. Нарід почав розуміти, що ми мусимо мати свою державу. Мені в той час було 35 років. Я подивляв членів ОУН, котрі мали може по двадцять років, як вони вчилися, які були пильні, працюваті й віддані нашій справі. Водночас вони були бідними, ходили босоніж у полатаних штахах.

Мій провідник називався Гоцій і мешкав тоді в Жовкві. Я мав дозвіл заходити в крайній потребі до нього в хату. Він мене раз запросив на обід, який складався з кількох ложок ячмінної каші. Всі члени ОУН жили дуже бідно і всі свої сили віддавали для праці ОУН.

В нас часто говорилося, що ОУН складається з найкращих синів нашого народу і ОУН мусить мобілізувати всі сили народу для його визволення. В той час було також доручення організувати окрему жіночу мережу. Над розбудовою цієї мережі працювали наші подружки, які рівночасно організували для жіночої мережі окремі вишколи санітарок і зв'язкових. Відносно військових вишколів був великий тиск на Організацію. Військовий референт зі своїми обов'язками не зовсім своєчасно справлявся і часто просив мене допомогти. Мій брат був до диспозиції в тих організаційних зверхників і виконував функцію зв'язкового. Він майже кожного дня їздив до Львова.

Одного дня я отримав доручення мати на означений день в поготівлі й до диспозиції три пари коней з саньми. Надійшов мій брат, який мав дальші доручення у цій справі. Він сказав, що у Куликові вони вже два дні працюють над розмонтуванням друкарні. Працюють удень, бо вночі не можуть робити світла, щоб німецька поліція не звернула на них уваги. Брат сказав, що потрібно ще один день, і все буде приготоване до вивозу. На другий день брат від'їхав, а мені, крім приготованих коней, треба було приготувати до охорони людей, які в разі потреби мали оборонити зброєю і доставити куди слід розібрану друкарню. Кожний член ОУН розумів, яку вартість для Організації має друкарня.

Для охорони і транспорту друкарні я вибрав провідних членів району: Федора Пелеха, Андрія Гриника, Івана Павника, Федора Грабовського, Козака й себе самого. Ми всі були озброєні пістолями і приготували

також кілька крісів. Увечорі прийшов брат, і ми всі рушили в дорогу.

Містечко Куликів лежить на головній дорозі Львів — Жовква, 20 кілометрів від Львова. Дорогою час до часу їхали німецькі авта, жандармерія робить стежі, а також шуцполіція. На наше щастя почалася велика хуртовина. Ми приїхали до центру міста Куликова, потім з'їхали на бічну вулицю і зупинилися біля великого будинку. Брат швидко відкрив ключем двері до будинку. Одні друзі стали надворі як стійкові, сани під'їхали під двері — і ми приготовані скрині блискавично положили на сани. Все тривало дуже коротко. Брат перевірів ще раз руками напотемки, чи ми все приготоване забрали. З напруженням ми знову переїхали місто і рушили далі. За селом Смереків ми звернули наліво і поїхали польовими дорогами. Так ми приїхали пізньої ночі до нашої хати і скрині з розмонтованою друкарнею поскладали в моїй хаті. Ми були всі дуже вдоволені.

Плян перевозу друкарні був зроблений під поглядом конспіраційним так, щоб друкарні не везти туди, де для неї було приготоване місце і де вона мала працювати. На другий день, як тільки стемніло, приїхали до моєї хати фірмани. Ми їм запакували все на сани, і вони під охороною повезли друкарню на призначене місце. Потім Провід забрав до праці в район Куликова друга Пелеха, а друга Гриника до міста Жовкви. В провідних постах проведено ряд змін. Організаційна праця провадилася дуже активно. Німці по селах появлялися дуже рідко. Мій брат бував не завжди вдома. Він став виконувати обов'язки зв'язкового від Проводу до

друкарні, яка була вставлена в селі Мокротин, і почала працю дуже продуктивно.

Село Мокротин одно з найбільших сіл на Жовківщині. За польської влади в Мокротині була об'єднана адміністративна громадська влада, що її поляки називали «збюрова гміна». Там урядова вїт, який мав владу на кілька сіл. Це було гарне патріотичне село з культурним рівнем селян. В цьому селі не було за большевицької влади сексотів і москалі нікого не вивезли. Також за німців там гестапо не мало донощиків. Тому в цьому селі Провід примістив підпільну друкарню, яку конспіративно називали «Прага».

Для друкарні треба було доставляти папір, фарбу і харчі для працівників. З друкарні треба було забирати видрукувану літературу. Німецька жандармерія, шуцполіція і гестапо робили часто контролі в поїздах, тож поїздом возити літературу чи папір було небезпечно. Взимку 1941–42-го р. бракувало по містах харчових продуктів, і люди їздили з міст на села за продуктами. В цей час був поширений також чорний ринок, де поруч бідних, потребуючих харчів людей їздили різні спекулянти. Брат Володимир їздив переважно ровером, а часто мав до диспозиції також фірманки. Одного разу брат, їдучи до Львова, пізнав, що ровером в окулярах їхав Дмитро Маївський. Він коротко з братом поговорив і ствердив, що він належить до спостережливих людей та просив, щоб брат Володимир нікому не згадував про їхню зустріч. Маївський також просив брата, щоб він, наколи б попав гестапівцям в руки, ніколи не згадував, що він його знає і що його бачив.

За деякий час, одної ночі, зайшов до моєї хати Дмит-

ро Маївський. Він обережно запитав, хто є в хаті. Коли довідався, що я живу тепер лише з братом, зложив мені співчуття, бо він не знав, що моя рідня була вивезена червоними. Маївський зі мною говорив як старий знайомий. Він оповів про свої пережиття й працю на Придніпрянщині, зокрема в Києві. Потім оповідав про наше політичне становище. Я його розпитував деякі речі, котрі до цього часу мені були мало відомі та інше. Маївський сказав, що іде до Мокротина, де має полагодити ряд справ. Мені було зрозуміло, що він має справи в друкарні. Це була моя остання зустріч з Дмитром Маївським.

Під весну 1942 року гестапо зі Львова через Куликів почало вивозити транспорти жидів в товарових вагонах, а також на відкритих платформах, під охороною. Але від Куликова в напрямі мого села були горбки, де поїзд зменшував швидкість, і жиди вискакували з поїзду. Охорона по них стріляла, але дехто мав щастя таки втекти. Такі транспорти з жидами йшли два рази на тиждень протягом цілого літа 1942 року. Потім гестапівці додумалися жидів роздягати наголо. Гірше було, як прийшла зима. Але жиди, знаючи, куди їх везе гестапо, намагалися й голими втікати. На наше Різдво над самим ранком йшов транспорт з жидами, з якого вискочило кілька голих жидів та сім молодих дівчат, які прийшли голими до нашого села. Українці, як могли, їм допомогли. Думаю, що якщо з них хтось зостався в живих, то, напевно, про це оповість або напише.

Весною і літом 1942 на Підкарпатті була велика повінь, яка знищила людям все, що вони мали. Голод

змушував наших людей йти за сотні кілометрів шукати хліба. Цілі валки людей йшли від села до села аж на Волинь, щоб дістати зерна та харчів для своїх родин. І тут німецька жандармерія та шуцполіція відбирали безжалісно все від тих нещасних людей і їх карали. Було дуже прикро дивитися на нещастя наших людей. Німецька жандармерія почала робити облави з метою виловлення молодих працездатних людей і вивозити їх до Німеччини на примусові роботи. Для тих облав німецька жандармерія брала також так звану українську поліцію. Треба ствердити, що українці при цій поліційній службі допомагали людям, як могли. Були випадки, що гітлерівці українських поліцаїв заарештовували, судили і розстрілювали. Знову, коли траплялися такі, що йшли на зрадницьку роботу, то ОУН їх зі свого боку карала.

Окупаційна німецька влада накладала на українського селянина обов'язок здавати для німців контингенти збіжжя, м'яса, молока і т. д. Не всі господарі були спроможні зложити цей контингент. Де такий контингент не був зложений, то німецька жандармерія їхала в двір стосовного господаря, робила ревізію, а як щось знаходила, то забирала всі продукти, заарештовувала господаря і вивозила до карних таборів. В цей час ОУН дуже широко розгорнула свою діяльність. Було організовано ряд вишколів, що також потребувало допомоги від нашого населення. Наші селяни допомагали дуже радо всім вишкалам ОУН — харчами і потрібними продуктами.

1942 року люди на Україні перестали вірити в гітлерівську перемогу над червоною Москвою. В ОУН

була думка, що обидва наші вороги, червона Москва і гітлерівська Німеччина, виснажені у війні, дійдуть до такого ослаблення, що тоді нами добре організована політика дасть свої наслідки і наша сила — власна армія виступить збройно і закріпить свою владу та створить Українську Державу. В цьому напрямку ОУН провадила постійно підготовку і почала організувати власну силу. ОУН влаштовувала у кожному районі курси і вишколи з різних ділянок. Найбільша увага була звернена на військовий вишкіл, який мусів пройти обов'язково кожний член ОУН. Поруч своїх обов'язків районового провідника, я з кожним днем почав більше уділяти часу і праці для військових вишколів і для підготовки військового ремесла. Як я вже згадував, я мав закінчену підстаршинську школу польської армії, де я прагнув навчитися військового ремесла, і тепер я міг своє знання передати іншим молодим членам ОУН. Ми були спроможні провадити військові вишколи на задовільному рівні. Вишкільники всіх військових дисциплін були до диспозиції. Якщо Повітовий Провід ОУН для своїх вишколів потребував окремих спеціалістів, то Обласний Провід ОУН завжди про це дбав.

Все ж таки, під поглядом конспірації, в нас траплялися часті занедбання, які треба приписати людській недосконалості. Провід ОУН видав ряд вказівок конспіративного характеру. Час до часу з Проводу пригадувано про ці вказівки. Тиждень-два по пригадці всі були чуйними, а потім забувалося. За часів червоно-московської окупації ми були постійно чуйні і конспіративно наставлені, бо большевицькі активісти з району

були активні кожного дня. Німці по наших селах бували не часто і в селах вони фактично не мали своїх донощиків, а як мали, то дуже рідко. Ми жили з братом, але брат там, де працював, не казав, що я роблю і який пост займаю. Він подав свою адресу, на яку везли для друкарні папір, харчі чи фарбу. Всі, хто їхав до Мачошина, питали за мешканням Романа. На день часом приїздило по дві-три фірманки, і люди в селі вже звикли, що кожна чужа фірманка чи кожний чужий чоловік іде до хати Романа. В нашій хаті зроблено магазин, і ця хата була широковідома. Мене по кілька днів, а часом більш тижня не було вдома: коли приходив, то бачив цілі бунти паперу, призначеного до друкарні, або великі пакети видрукованої літератури, готові до відправи — до дальшого призначення. Я і мій брат знали, що це не добре з огляду на конспірацію і говорили, що треба зробити зміни. Але час ішов, і ми тих змін не зробили.

Ми вже знали тактику гестапо, яке коли щось занюхало, стягало більші поліційні сили і робило раптово облаву, провадило арешти і швидко знову від'їздило.

Влітку 1942 року ОУН отримала інформації, що німці мають у пляні виселити кілька українських сіл і там зробити для вермахту полігон. Виникла необхідність стягнути від наших членів з тих сіл всю зброю і замагазинувати її у відповідному місці. Я не хотів цієї справи полагоджувати через зв'язкових, бо уважав, що справа стягнення зброї є поважною, і вирішив сам відвідати ці села, все обговорити і вирішити, як це практично реалізувати. В моєму районі кожен член Організації, як і прихильник мали заховану зброю. Крім того,

були окремі магазини зброї, які були під зарядом Повітового Проводу. В нашому повіті всі магазини зброї, які мала советська армія і пограничні війська, були большевиками залишені. Ці магазини у німців на очах і з-під німецьких рук перебрала і замагазинувала ОУН. Але в цьому випадку ходило про зброю, яку мали члени у своїх руках. У випадку переселення (а під час переселення могла б бути німецька поліція), цю зброю треба було стягнути і замагазинувати.

Я відвідав села: Крехів, Руду-Крехівську, Кунин і до них приналежні присілки, обговорив усі потрібні справи зі станичними провідниками та зорієнтувався про стан зброї. Тоді я вирішив, що кожен станичний має зі своєї станиці доставити зброю на призначене місце до села Нова Скварява. В Новій Скваряві ця зброя була перебрана від станичних, наладована на вози і найближчої ночі доставлена на подану адресу до села Мачошин. Доставка зброї до Нової Скваряви, а відтак до Мачошина була забезпечена охороною, щоб зброя в жодному разі не попала в руки ворога. То були часи, коли кожної хвилини можна було зустрітися з німецькою жандармерією, шуцполіцією чи якоюсь іншою формацією. Відповідальні члени ОУН розуміли значення дорученого їм транспорту і були свідомі своєї відповідальности. Вони підібрали для охорони транспорту надійних людей і врахували всі можливі несподіванки. На призначену ніч коло 23-ої години вози зі зброєю прибули до села Мачошин. На призначеному місці я вже чекав з друзями, щоб перебрати зброю. Ми все зложили в stodолі Андрія Гриника: там було сім важких кулеметів-Максимів, 20 зовсім нових кулеме-

тів Дехтярєова, понад сотню автоматичних крісів, що їх звали десятизарядками, та скриньки з амуніцією і гранатами.

Для охорони цієї зброї ми приготували людей і виставили стійки кругом села. Наказ був короткий: «зброя не сміє попасти у ворожі руки». Ми всі знали, що за цю зброю несемо повну відповідальність. Нами були враховані всі можливі випадки, і ми були до всього приготовані. В разі потреби недалеко чекала одна наша справна боївка. В цей час був наказ, що вся інша зброя в станицях має бути старанно переглянена, вичищена і мусить бути схована в такому місці, щоб без великого труду кожної хвилини можна було мати її до вжитку.

На другий день я скликав нараду своїх найближчих співробітників та також членів, які мені вже формально не підлягали (до таких належали: Теодор Пелех, Володимир Роман і Іван Павник), розглянули ми всі можливості і дійшли до спільної думки, що лише піддашся на дзвіниці — найвигідніше місце для магазинування цієї зброї. Іншого місця, яке було б сухе і запевнене від вологости і замокнення, ми не бачили. Ми одразу взялися за підготовку. Була потреба приготувати довгі драбини, підготувати людей, щоб держали драбини, підвозили і подавали зброю, яка по драбині буде виноситися догори, і людей, котрі вміло отворять вхід на піддашся і будуть там складати. Крім того, була потреба виставити стійки: одні за селом на випадок несподіваного в'їзду до села жандармерії чи гестапо, інші стійки були виставлені недалеко церкви і дзвіниці. Якби хтось вночі проходив, то його треба було задержати, щоб він не бачив людей, які магазинують зброю.

Стійки отримали напрямні, якими мали користуватися та в разі потреби подати знаки і сигнали, щоб нас повідомити. Також був окремий чоловік і зв'язковий, який стежив за знаками і сигналами від стійкових. Просив я Бога, щоб на цю ніч була погода. Треба було то все приготувати, щоб за коротку ніч ми упоралися. Все було приготоване, ми лише чекали ночі.

Як тільки стемніло, кожний заняв своє призначене місце. Коли в селі настала нічна тиша я дав знак до праці. Це була тяжка і дуже напружена праця. Високо по драбинах носити важкі кулемети, автоматичні кріси, скриньки з амуніцією та гранатами дуже вимучило людей, які мовчки, енергійно й справно, все робили. Зокрема важко було нагорі тим, що відбирали і склали зброю. Коли подано знак, що вже все, тоді тих двоє друзів, які працювали нагорі, все перевірили і належно уложили та прикрили цельтами, замкнули отвір і зійшли вниз. Там усе впорядкували і всі задоволені розійшлися. Я чувся щасливим, що нам все справно вдалося зробити. Потім для певности я ще розпитав стійкових, чи вони не завважили чогось підозрілого. Все було в порядку. Образ цієї напруженої ночі мені закарбувався глибоко в пам'яті.

Активна праця в ОУН на різних відтинках нам приносила не тільки успіхи, але часто виринали різні труднощі, що вимагали особистого контакту з людьми. Треба було вислухувати людей і їх справу, дати поради чи допомогти їм вирішити таке чи інше питання. Також була потреба поділитися відповідними інформаціями, які я отримував від свого зверхника, та передавати нові напрямні праці, які постійно приходили до району.

Я дуже часто ходив до своїх станичних, хоча час до часу викликав їх до себе на означене місце. Ходив я переважно польовими дорогами і лісовими стежками. Мені були відомі всі дороги і доріжки та стежки, бо в підпіллі за большевиків я докладно всі ці стежки пізнав, хоч вони мені й за польської окупації не були чужими. Не раз я собі пригадував своє минуле.

Як я вже згадав на початку своїх споминів, мені було сім років, коли почалася перша світова війна. Тато пішов на війну. З мамою я пережив важкий воєнний час, а через чотири роки померли моя бабуся й мама. Я втратив материнську любов і опіку. В мене не було безжурного дитинства і молодих років. Я вдячний своїй мамі, що мене навчила змалку любити все своє, і від мами я одідичив розуміння, що людина має бути чесною і працюютою. Мені від моїх дитячих років були огидні й чужі неправда і викручування від праці. Неробів я просто не любив і їх оминав. Завжди все, що я здобував, було осягнене моєю працею. В ОУН мені доводилося мати справи з різними людьми. Я скоро пізнавав балакунів, хвастунів і їх скоро відсталявав на бік. З ними не хотів тратити часу. Серед наших селянських хлопців були дуже гарні, розумні, працюючі й чесні. Вони потребували школи і вироблення. Такого гону до праці і до науки, як в ці часи, перед тим не було. Ці молоді люди собою жертвували і були щиро і чесно приготовані до всього. В своїй праці, де часто були різні неприємності, недотягнення, а то й невдачі, я ніколи не кричав і нікого не карав, хоча мав на це право, і були випадки, що треба було за деякі провини карати. Я завжди пояснював і говорив переконливо до людей. Це

в праці найкраща метода. Ми хотіли мати свою державу. Нас окупанти не хотіли вчити і давати потрібне знання. Як тяжко було працювати в підпіллі, шукати відповідних книжок, бути учасником підпільних вишкочів та набирати знання. Сила ОУН полягала в тому, що заставляла членів працювати, боротися з ворогом і вчитися. Люди мого віку і старші за кілька десятиліть не тільки багато пережили, але й багато навчилися. Вони бачили австрійську владу, польську, большевицьку і гітлерівську. Було очевидним фактом, що чужинці на нашій землі робили, як нас гнобили, і це породжувало в народі жадання бути господарем на своїй землі. Наростала в людей також свідомість, що за себе треба боротися. Власне, ця свідомість диктувала нашим бідним людям, що треба членам ОУН у боротьбі допомагати. Люди були свідомі, що за допомогу ОУН ворог тяжко карає. В кожному селі були люди, які за допомогу підпільникам потерпіли, але це на інших не мало впливу. Вони завжди були готові допомагати, бо знали, що це справа — наша.

В перші дні вибуху німецько-совєтської війни ми створили адміністрацію; почали активно працювати голови сільських управ, які в більшості були поставлені ОУН, респектували всі доручення ОУН та, як могли, лагодили свої обов'язки перед німецькою владою. Створені нами молодечі організації «Січ» проводили по селах працю за вказівками ОУН. Створені комітети, які були визнані гітлерівською владою, існували, щось там ніби робили, але нарід знав, що вони собою являють та хто їх створив. Це до часу було відомо, що деякі панове з Допомогового Комітету лають бандерівців,

але це не мало ніякого впливу на населення. Люди не сподівалися, що гітлерівці покажуть таку політичну глупоту. Пересічний українець не цікавився, що собою являє гітлерівська партія. Московська влада так за такий короткий час далася взнаки людям, що більшовиків ненавиділи. Не хотілося спочатку вірити, що гітлерівці так скоро стануть також зненавиджені народом. Отже, все це зродило процес думання, що лиш своя держава, своя влада забезпечить справедливий соціальний устрій і національний розвиток.

Цей процес, що відродився наново під тиском окупантів, ОУН оформлювала і поглиблювала. Іншої організованої політичної сили в наших сторонах ми не знали, і коли хтось часами чув десь критичні думки проти бандерівців, вони були трактовані як ворожі і непотрібні. Люди мали ще в пам'яті більшовицькі мітинги і виступи агітаторів, що лиш лаяли ОУН. Потім арешти і розстріли членів ОУН стали скоро відомі народові. У всій цій складній праці, часто на очах ворогів, наші люди виказували не тільки жертвенність і відвагу, але також винахідливість, передбачення і набирали досвіду.

Влітку 1942 року я дістав від свого провідника potwierдження, що він отримав мій місячний звіт, і рівночасно повідомлення, щоб я приїхав у визначений час і на певне місце для особистої зустрічі. Не гаючи часу, я сів на ровер, щоб було скоріше. Польовими дорогами, оминаючи головну дорогу, я прибув на визначене мені місце. Зв'язковий запровадив мене до однієї хати, де на мене чекав чоловік, мені особисто невідомий. По короткій розмові він мені сказав, що обставини скла-

лися так, що я повинен перебрати обов'язки повітового провідника Жовківського повіту. Я собі ясно усвідомив справу, що це значить, і в досить категоричній формі відмовився. Цей провідний друг спокійно, але твердо вказував на деякі справи і сказав, що це є тимчасовий стан. Я мушу це розуміти і зараз почати виконувати обов'язки.

Жовківський повіт складався з трьох районів: Жовківський, Мостенський і Куликівський. Жовківський район мав чотири підрайони, Мостенський п'ять підрайонів, а Куликівський сім; разом було 45 станиць, отже 45 сіл. Друг, що наложив на мене згаданий обов'язок, дав мені ще коротко свої поради. Він мені також сказав, щоб я свого районного поста не передавав нікому, бо я сповняю функцію повітового тимчасово. Подав він мені зв'язок до окружного провідника в Раві-Руській. Після цієї зустрічі я собі уложив плян відбуту ділову нараду з районними і з ними завітатися, але відразу це робити мені не виходило, тож я почав утримувати ділові зв'язки з районними за допомогою кур'єрів. У напруженій праці минув місяць. Я зробив місячний звіт і вирішив його самому завезти до окружного провідника в Раві-Руській. З Жовкви до Рави-Руської 36 кілометрів. Я вибрався ровером у дорогу. Однак, не мав щастя зустріти окружного провідника, який мав псевдо Зарічний. Звіт залишив я для нього в зв'язковій хаті.

Через кілька днів пізніше зв'язковий від окружного привіз мені пошту, де було стверджено отримання мого звіту і рівночасно було повідомлення, щоб я підшукав кандидата на районного Жовківщини і міг

йому передати Жовківський район. В мене виникла думка, що, коли я передам район, то значить, що мушу даліше відповідати за повіт. Але перед тим мені було ясно сказано, що обов'язки повітового виконую тимчасово. Я уклав докладного листа до окружного провідника, в якому навів усі труднощі, які в мене були, головно з обов'язками забезпечити друкарню харчами, і висловив побоювання, що не дам ради — виконувати обов'язки повітового та відповідати за харчі для друкарні. З позиції районного з друкарнею ще дам собі раду, але якщо здати район і зайнятися цілим повітом, то тоді мушу здати також обов'язки забезпечення харчами друкарні. Відносно друкарні були дуже суворі конспіративні приписи Крайового Проводу ОУН, які не дозволяли втаємничувати більше людей щодо праці друкарні в Жовківському районі. Я також згадав, що моя хата вже давно розконспірована, що я сподіваюся постійного наскоку гестапо. За деякий час я отримав від окружного повідомлення, що вони розуміють становище і перебирають від мене обов'язки повітового.

Рівночасно в районі почали появлятися озброєні люди. Нами було стверджено, що це комуністичні партизани. Повітовий провід нас повідомив про те, що комуністи роблять намагання творити свою підпільну мережу. Почало активізуватися також польське підпілля. Друкарня збільшила свою продукцію літератури. Брат Володимир привозив постійно зі Львова рукописи до друкарні. Крім того Крайовий провід до моєї хати прислав професора родом з Києва, який готував для друку матеріал. Цьому професорові я сказав, що за

мною гестапо шукає вже від липня 1941 року, що моя хата є небезпечна. Професор подумав і сказав, що у Львові також небезпечно і додав, що кілька днів по-буде. Він взявся за працю і так у моїй хаті просидів кілька місяців.

Минула зима 1943 року, німецька армія відступала на східньому фронті. Гітлерівська влада в нас була нервова й непевна. Застосовували дикий терор. Наша праця була напружена. В наших лісах частіше почали з'являтися московські партизани, які безжалісно грабували і убивали людей. Був наказ творити по всіх районах з вишколених членів ОУН боївки самооборони. Почався новий відтинок праці, до якого ми до цього часу готувалися лише теоретично. Провід ОУН отримав якісь дані, що треба було забрати нашу друкарню з Мокротина. Приїхали фірманки з озброєною охороною, і друкарня від нас виїхала. Мені було відомо, що друкарню перевезено на Волинь, де вже перебували під нашою владою цілі райони, які охороняли відділи Української Повстанської Армії — УПА.

Я відбув розмову з чоловіком від Проводу, що мав спеціальні завдання для приготувань до збройної боротьби. Він мені виклав напрямні приблизно в такому порядку: німці війну програли, і є лише питання часу, як довго вони ще вдержаться на наших теренах. Нам треба вже мобілізувати всі сили до боротьби з большевиками. За нашими припущеннями Червона Армія ослаблена, з політики Сталіна є велике незадоволення, і треба припускати, що в москалів може бути переворот. Ми маємо бути добре зорганізовані, дбати про здобуття зброї і зробити по лісах у вигідних міс-

цях магазини харчів, зброї та криївки. Все мусить бути роблене обережно у відповідних місцях і держане в конспірації. Для підготовки і магазинування харчових продуктів Провід пришле спеціалістів. Але насамперед треба готувати криївки. Він мені подав поради, як копати і забезпечувати криївки; оповідав про практику криївок і магазинів з Волині. Цей провідний член говорив, що представники німецької армії на Придніпрянській Україні і Волині оминають всяких сутичок з відділами УПА, але в Галичині гестапо і влада Генерального Губернаторства ще собі не здають справи зі стану речей і думають, що терором, акціями ловлення людей і вивозом їх на примусову працю врятують становище. Я звернув увагу на небезпеку збоку комуністичних партизан, які часто появлялися в наших лісах. Нам невідомо було, де їх бази і звідки вони появлялися, але треба було допускати, що вони провадили розвідку, хотіли знати, як ставиться до них населення. Представник Проводу підкреслив, що ці комуністичні групи мають також за завдання розвідати про наші боеві сили та робити провокації, вбивати і провокувати німців, щоб вони нищили наші села і людей. Він обіцяв, що це питання представить у Проводі і зробить проект, щоб у лісах біля Кам'янки-Струмилової* і в Равщині зорганізувати наші сильні відділи, котрі могли б ліквідувати всі заходи червоних, які збираються творити в тих лісах свої бази. Згаданий провідний член мене також поінформував про терор польських боївок на Холмщині. Він звернув увагу на те, що в наших

---

* Від 1944 року — Кам'янка-Бузька.

містах, в Жовкві, Раві-Руській, Мостах і Куликові польські боївки можуть робити атентати на українську інтелігенцію, проте відразу підкреслив, що наша Служба Безпеки про ці справи поінформована, має на цьому відтинку постійно інформації і вже з свого боку зробила протизаходи. Він говорив приблизно три години. Потім повторив ще раз по точках завдання, до виконання яких я зразу мав приступити, а саме: підготовка магазинів для харчів і криївки, де і як їх робити. Він мені заборонив робити записки і після запитання також писати станичним інструкції. Треба інформувати всіх особисто і їхати з підрайоновими і станичними підшукувати в лісах відповідні місця для магазинів і криївок. Я зрозумів і бачив, що в нас іде обдуманна систематична підготовка до збройної боротьби. Мені подобався діловий підхід до справ і спокійне та переконливе ставлення наших провідників. Коли я думав про підготовку, то мені завжди пригадувалося моє пережиття в польсько-німецькій війні, а саме паніка і хаос. На наших вишколах та ділових нарадах я постійно про це говорив. В мене була ціль духово підготувати людей до всіх несподіванок. Витримка, спокійна холоднокровність у боротьбі конечно потрібні.

Після цієї ділової розмови з відпоручником Проводу я прийшов до хати. Довго не міг заснути і передумував свої обов'язки, як мені їх виконати. Завдання, які тепер стояли, належали до поважних. Я уважав, що район, який я очолюю, є певним відтинком нашого фронту і на нашому відтинку не може бути слабого місця, щоб не було заломання. Знав я докладно район, ліси і ліски та горбки, обдумав, де добре місце для харчових

магазинів і де робити криївки. Уложив плян, як маю все реферувати своїм підрайоновим та станичним. Скільки людей потрібно до копання криївок, як зберегти таємничість. Ще раз перевірів у думках тих людей, з якими мав розпочати працю. Супроти жодного з тих людей в мене не було ніяких сумнівів. Тим друзям я вірив так, як своєму рідному братові Володимирові, як самому собі. Уранці я написав доручення нашому господарському референтові, щоб він постарався зробити закупи добрих пилок для різання дерева, сокир та лопат для копання землі. Коли закінчив писати, до хати прийшов зв'язковий. Він мені передав пошту, а я йому написане доручення господарському референтові і сказав зараз доручити. Зв'язковий вийшов, а я став читати пошту. Зацікавила мене така інформація. До села Нова Скварява приїхало гестапо і біля 150 жандармів і шуцполіцаїв. Вони нікого ні про що не питали, ні з ким не розмовляли. Село лежало під лісом і коло горбків, що тягнуться від Львова. Гестапівці ходили і розглядали довкілля з годину часу. Потім сіли на авта і поїхали далі. Кілька днів пізніше цей самий відділ приїхав до села Мокротина, що сусідус з Новою Скварявою, і так само: походили, пооглядали, нікого не чіпали, ні з ким не розмовляли, оглянули село і потім автами поїхали. В мене були різні думки, яка могла бути ціль гестапо. Думав, що вони, може, отримали спізнену інформацію про нашу друкарню. Брат Володимир тепер дуже рідко бував вдома. Він мав окремі завдання і з нашою працею в районі нічого спільного не мав. Після перевезення з Мокротина друкарні я впорядкував свою хату. Тут вже не було

ніяких складів, ніяких матеріалів, які б свідчили про нелегальну діяльність. Бували в мене думки, що для мешкання і снання слід знайти собі десь приміщення. Не раз я про це думав, але важко мені було розстатися зі своєю хатою. Коли я йшов відвідувати станиці, я завжди був убраний бідненько — так як всі селяни. Я нічим не відрізнявся від інших. Вибираючись у дорогу, я не носив із собою ніяких записок і паперів, також не носив зброї. Я мав певність, що українська поліція мене не буде чіпати. Гестапо і жандарми тими стежками чи польовими дорогами, якими я ходжу, не ходять. Але якщо б я натрапив на гестапівців, то мені коротка зброя не допоможе, а виступати в ролі мирного селянина виглядало мені певніше.

Нові завдання вимагали від мене негайно вибиратися в терен, щоб не тільки обговорити і доручити виконання нових плянів будови криївок і магазинів, але також перевірити всю діяльність підрайонових і станичних. Вже в нас у цей час, згідно з вимогою Проводу, була переведена реорганізація організаційної мережі, створено військову мережу, яка діяла чисто під кутом військових потреб. Все це коштувало багато напруження, зокрема, коли йшлося про перестановку людей. Військова референтура готувалася до збройного виступу, організаційно підготовляла рої, чоти та сотні. Переводила на своєму терені дій облік підстаршин, старшин та військових фахівців. За минулі роки ОУН відбула ряд вишколів, які нашим молодим друзям дали багато знання. Кількатижневий побут наших молодих людей у Жовкві навчив їх дечому з військової справи. Також в перших тижнях після втечі більше-

вицької армії в Мостах Великих в колишній школі польської поліції біля тисячі молодих людей пройшло військовий вишкіл. Військова мережа мала до диспозиції колишніх підстаршин польської армії. Були також такі, що мали вже вишкіл советської і німецької армій. Коли я порівнював наше становище у червні й липні 1941 із ситуацією у 1943 році, то бачив, що ми багато навчилися і приготували багато людей. Це був наш успіх, що давало вдовolenня, бо наша праця дала нам очевидні й корисні наслідки. Я перевіряв станицю за станицею. Зокрема я обговорював довго і детально кожну точку з кожним відповідальним другом. Стверджував, що члени мною очолюваного району вчилися, працювали і нічим не легковажили. Не давало мені спокою нерозгадане питання відвідин гестапо сіл Нової Скваряви і Мокротина. Якщо б такі відвідини робилися зі сторони німецької армії, то можна було б подумати, що військо має якісь свої пляни, про що вже було говорено раніше, а саме про військовий полігон. Але це були відвідини гестапо — політичної поліції. З цього питання від повітового Проводу ми не отримали також інформацій. Не завжди в мене бувала охота після закінчення ділових справ посидіти довше і цікавитися всіма навіть приватними справами. Цього разу мені хотілося побути довше з тими, з ким я працював. Тому що сьогодні не знаю їхньої долі, і може з них є ще хтось живий, я не хочу називати їх на ймення та давати кожному окрему характеристику. Скажу лише коротко, що то були гарні люди, то були чудові юнаки, які своїм серцем і душею любили свій нарід і Україну, для якої нічого не шкодували. Ми вибрали в кожній

станіці відповідне місце для магазинування харчів та криївок. Передав я напрямні, як це робити і вірив, що наші друзі зроблять все так, як потрібно.

В селах нашого району було біля двадцятьох хлопців: одні втекли з Німеччини, куди були вивезені на примусову роботу, деякі повтікали з «Баудінсту» — це була німецька організація, яка забирала примусово на службу молодих хлопців, які виконували всякі будівельні роботи для німецької армії. До села за тими хлопцями часто приїжджала жандармерія. Хлопці скривалися і зголосилися до станичного, що хочуть іти в підпілля, або щоб їм уможливити зв'язки — дістатись на Волинь до УПА. Станичні мене питали поради, що робити. Я доручив, щоби кожного зокрема перевірила наша Служба Безпеки. Потім, як з погляду безпеки не буде застережень, тоді перевірити, до якої роботи вони можуть надаватися, а відтак брати їх до праці. Водночас треба в селі створити таку настанову, щоб до німців дійшло, що тих хлопців немає. Німецька жандармерія і шуцполіція вже довгий час не мали служби по селах і не вислали стеж. Натомість часто цілими сотнями робили напади і облави, намагалися лагодити ряд адміністративних справ руками української поліції.

Кінчався серпневий день. Сонце було на заході, коли я, роздумуючи, ішов після своєї інспекційної подорожі до хати. Літо кінчалося й ішло до зими. Я думав про те, що до осінніх дощів всі наші магазини і криївки мусять бути готові і добре замасковані. Також думав, які несподіванки нам принесе зима. Часто охоплювало мене якесь незрозуміле і тривожне почуття і ставило передо мною питання — що далі? Мені здавалося, що

за довгі роки підпілля у мене ще таких думок не було.

Це передчуття справдилося; я його зрозумів щойно за кільканадцять годин пізніше.

КУЛЬТУРНЕ І ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ В МАЧОШИНІ

Не зважаючи на всі труднощі і перешкоди, які мали ми, українці, в Мачошині, в нашому селі розвивалося широко українське культурне життя та освітня праця. Молодь, дівчата і хлопці, горнулися до науки і праці. Будучи бібліотекарем у читальні «Просвіти», знаю, як молодь приходила випозичати книжки, як жадібно чекала на нові книжки.

В Мачошині був мужеський і мішаний хор. Диригентом і душею цього хору був Остап Панчишин з Жовкви. Хор під орудою Панчишина мав успіхи і виступав в інших селах Жовківщини. Цей хор дуже підносив національну свідомість села. Як правило, кожного року хор ходив колядувати до всіх українських родин із колядою на національні цілі. Москвофілів хор не відвідував.

В селі працював аматорський гурток під керівництвом Івана Кирика. Мачошинський аматорський гурток виступав у сусідніх селах: Мокротині, Сопошині, Смерекові та інших. З великим успіхом проходила «Наталка Полтавка». В аматорському гуртку був ряд здібних людей, що з них в інших умовах і за належної освіти могли вийти добрі артисти. Пригадується мені ім'я здібного і активного працівника цього гуртка Федора Греха. Брати Кирики Іван і Григорій були віддані па-

тріоти. Григорій Кирик був арештований НКВД і енкаведисти його замучили у Жовкві.

Мачошинські москвофіли, які мали свою домівку, також намагалися організувати хор та гуртки, але успіху не мали. Такої віри й завзяття, як ми, москвофіли не мали.

Успішно розвивалася в Мачошині кооперація «Ощадність». В коопераційну діяльність і її розвиток багато праці вклали також Іван Кирик, Микола Піх, Федір Будина, які мали завше піддержку від всіх українців.

В Мачошині за большевицької окупації кацапство закінчило своє існування. Крім ОУН, не діяло більше жодне політичне середовище. Пригадую, як одної неділі в 1942 році до Мачошина приїхало двоє панів, про яких говорили, що це мельниківці. Вони організували виступ, у якому закликали хлопців записуватися до Дивізії, що їм дали дозвіл організувати гітлерівці.

Після них забрав слово наш священник, який прийшов на місце о. Жовківського. Він повторяв ті самі слова, що згадані панове, прізвища яких вже не пригадую. Після того я підійшов до священника і висловив йому своє невдоволення з його виступу. В довшій розмові я священникові вказував на вчинки гітлерівської влади супроти українців. Пригадав, що гітлерівці арештували наш український уряд, що вони нищать українське національне життя і т. д.

Священник все спокійно вислухав і погодився з моїми висновками. Просив мене до нього частіше заходити на розмови і його інформувати про пляни і діяль-

ність ОУН. До мого арешту я часто на різні теми говорив з священником, що було корисним.

Вчителем в Мачошинській школі був ще відносно молодий чоловік. На пропозицію ОУН він погодився навчати старших людей українознавства, що було також дуже корисне для піднесення знання наших селян.

АРЕШТ

Увечері 25 серпня 1943 я прийшов пізно до хати. Був змучений, а в голові кружляв ряд думок. Мої обставини і моя праця були складними і нелегкими. Коли я лягав спати, то завжди передумував довго різні справи. Бувало й так, що, заглибишся в думки, а сон відходить. Але цим разом, як рідко коли, я ліг і заснув. Спав як убитий. Розбудив мене мій сусід і повідомив, що в селі гестапо. Я миттю встав і не пригадую, як вбрався; все тривало секунди. Надворі почало розвиднюватися. Коли я вибіг надвір, побачив, що моя хата вже обступлена гестапівцями. Коли вони мене побачили, нервовим голосом крикнув один: «Генде гох» (руки догори), і націлили на мене свої автомати. Я був внутрішньо дуже спокійний і приготований до всього найгіршого, підніс руки догори, стояв спокійно і дивився на гестапівців. Їх було семеро і один офіцер, двоє підійшли до мене, тобто офіцер і підстаршина, який майже в впритул стояв до мене з автоматом, а п'ятеро пішли до хати. Я припускав, що вони пішли робити ревізію, шукати за всім, що мене може обтяжити. Я був

радий у душі, що виніс вже все раніше з хати і що там вже нічого цікавого для гестапо не було. По хвилині вийшов один гестапівець, і несучи в руці мапу. Коли він цю мапу передав офіцерові, той лише глянув, що це звичайна географічна мапа, кинув її на землю, а на гестапівця почав кричати, щоб він пішов і пошукав поважніших справ. Правда, я не розумів по-німецьки, але на підставі окремих слів та поведінки мені було все зрозуміле. Гестапівець швидко побіг до хати. Я думав про відношення офіцера до свого підлеглого.

На дворі вже стало зовсім видно. Троє гестапівців вийшли з хати і пішли до стайні та стодоли, що стояли біля хати. По деякому часі вийшли і оглядали подвір'я. Тих двоє, котрі шукали ввесь час у хаті, також вийшли і зголосили офіцерові, що нічого не найдено. Офіцер тримав в руці картку, щось поглянув і невдоволено муркнув. В мене була думка, що напевно мене уже били б, якщо щось найшли. Гестапівці показали мені рукою вперед, і треба було йти. Двоє по боках, а інші ззаду з готовими до пострілу автоматами провадили мене нашою вулицею, а потім вийшли на головну дорогу. На дорозі я побачив, що проти мене зовсім спокійно йде сам мій брат Володимир. Він спокійно пройшов, ми обидва не зробили жодного погляду. Виглядало так, що ми не знайомі. В мене не було пояснення, як це сталося. Брата вдома не було. Можливо, він щойно приїхав до села. Коли я доходив до середини села, побачив багатьох людей і гестапівців. Люди були розділені на дві групи; коли я підходив ближче, в мене майнула думка: до котрої групи мене приділять гестапівці. Я не міг відразу розпізнати стоячих і сидячих людей, щоб виробити

собі погляд. Мене привели до групи з правого боку і наказали сісти. Тоді я почав приглядатися і зрозумів, що в одній групі є люди, які ішли до праці і були зловлені (мабуть, гестапо не хотіло випустити їх за село, зібрало їх докупити і держало під вартою), а в другій групі, до якої потрапив я, були люди забрані з хат за списками, що їх мали гестапівці, і ці люди, так як і я, були арештовані. Люди, забрані з хат, в більшості не були одягнені; деяких гестапівці забрали з ліжка. Час до часу в селі було чути постріли.

Дружина Андрія Вязівського, що був рідним братом моєї дружини, через вікно побачила як гестапівці били їхнього сусіда Теодора Пелеха. Вона якнайскоріше збудила зі сну чоловіка Андрія, і той хотів утекти з хати задніми дверима. Але за хатою стояв гестапівець, який крикнув «гальт-стій». Андрій не послухав і гестапівець його застрілив. Зосталася дружина і двоє дітей сиротами.

Розглядаючи даліше довкілля, я побачив, що серед дороги лежала людина. Виглядало, що ще когось застрілили. До нашої групи вже більше нікого не приводили, і гестапівці почали робити збірку. Була, мабуть, дев'ята година. Приїхало вантажне авто, на якому було троє чоловіків у цивільному і кілька гестапівців. Офіцер гестапо в ранзі унтерштурмфюрера мав список осіб і став читати. Цей гестапівський офіцер говорив незле українською мовою. Він вичитав ряд прізвищ людей, яких не було між нами. Між ними — також прізвище мого брата Володимира. Було ясно, що не всіх людей, яких вони мали на списку, їм вдалося арештувати. Я був радий, що не арештували мого бра-

та Володимира. Мені виглядало, що тих, хто йшов до праці за село, гестапівці затримували; виходило, що брат ішов до села, і його пропустили. Він зорієнтувався в селі у ситуації, побачив також, що я арештований і мав щастя сховатися. На вичитуваній листі прізвища А. Вязівського не було, а це свідчило, що він був застрілений нізащо. Побачив я, що між арештованими є особи, котрі з політичною діяльністю не мали нічого спільного. Можливо, вони не здали контингенту продуктів і через це попали на список людей, що їх арештувало гестапо. Пригадую, що до таких невинних належали: Томир, Михайло Павник, Федір Будинка, Мончук, Бартоломій Білан, Григорій Пелех, що був солтисом і пізніше був звільнений. Серед нас були такі, що брали участь у підпільній праці: Володимир Павник, Федір Грех, Богоносів, який загинув в німецькому концтаборі в Авшвіці, Анна Кирик — також загинула в Авшвіці.

Коли гестапівець закінчив читати список, я був дуже радий, що кільком особам вдалося оминати арешту не зважаючи на те, що вони були на списку. Рівночасно мучила мене думка: хто робив для гестапо цей донос. Виходить, що гестапівці знайшли в селі якогось зрадника, який давав їм інформації про наших людей.

Після прочитання списку гестапівці на знак унтерштурмфюрера підійшли до лежачої на дорозі людини і піднесли її, взявши під руки. Виявилось, що ця з закривавленою головою людина жива. Коли гестапівці привели цю людину ближче, я пізнав, що це був наш член Теодор Пелех. Я не сподівався, що Пелех міг бути саме в своїм селі.

Ми всі сиділи на відкритому величезному вантажному авті, біля нас з автоматами були гестапівці. Авта з гестапівцями, одні попереду, а другі позаду нас, рушили вперед. Втеча була неможлива. Розмірковував я також над тим, куди нас везуть: до Жовкви чи до Львова. Як доїхали до шосе і скерували в напрямок Львова, тоді в мене постало почуття, що мені, мабуть, не прийдеться ніколи повернутися в своє рідне село, до моїх добрих друзів, з якими я так довго працював в ОУН за Польщі, большевиків і в час гітлерівської окупації. Мені ще були дуже свіжими в голові мої останні відвідини станиць підлеглого мені району: Мокротин і присілки Тернів і Майдан, Нова Скварява, Крехів, Руда-Крехівська, Глинське, Кунин, Хитрейки, Пили і Воля. Мені здавалося, що цього разу як ніколи, відвідуючи ці села, я до всього пильно приглядався, любувався тими близькими мені образами сіл і лісків. Також мені чомусь виглядало, що всі мої розмови з людьми були якісь тепліші, приязніші, ніж іншими разами. Можливо, мої почування, керовані Всевишнім, передчували, що я більше не буду тут. З такими думками я прощався з своїми рідними сторонами.

Як авта зменшили швидкість, я побачив, що ми виїжджаємо на Куликівську гору. Знову мені пригадалися образи, які мене лучили з цим містом, як темними ночами мені приходилося тут мандрувати, коли брат сидів у польській тюрмі, як ми везли з Куликова друкарню. Так ми в'їхали до міста. Я придивлявся до знайомих у Львові об'єктів на вулиці Жовківській, потім побачив ратуш. І так ми приїхали до тюрми, відомої під назвою «Лонцького». Дивився я на ці тюремні мури і думав, що во-

ни служили польським і червоно-московським окупантам, а тепер служать гітлерівським. Більше горя, терпіння і смерти у Львові, мабуть, не бачили ніякі мури, як мури тюрми Лонцького.

В ТЮРМІ «НА ЛОНЦЬКОГО»

Відкрилася велика залізна брама. Ми приїхали на подвір'я тюрми Лонцького. Під крики гестапівців «льос, льос» (далі, далі) нас висадили з авта і наказали стати обличчям до стіни. Блискавкою майнула думка, чи нас не будуть біля стіни розстрілювати? Глянув я на стіну і не побачив слідів куль на ній і себе переконав, що коли біля цієї стіни досі нікого не розстрілювали, то, напевно, і нас не будуть стріляти. Після яких двадцятьох хвилин до нас підійшов есесман. Тюремний наглядач наказав нам обернутися і йти за ним. Він нас запровадив до досить великої кімнати на другому поверсі і наказав всім роздягатися до нага. В нашій групі були деякі люди лише у сорочках, так як їх з ліжка витягнуло гестапо. Коли ми всі роздяглися до нага, тоді есесман — тюремний наглядач, наказав нам перейти до сусідньої кімнати, яка була зовсім пуста. В ній не було нікого. Всі посідали на долівці, а я простягнувся, відчув якусь втому і скоро заснув твердим сном. Мене розбудили мої приятелі недолі і здивовано мене питали: «Як ти можеш спати? — нас же скоро постріляють». Я після сну був спокійний і спокійно відповів: «Головою муру не розіб'ю, хай стріляють». За деякий час прийшов цей есесівець, наказав нам іти назад до кім-

нати, де лежали наші вбрання і одягтися. Видно, що вони в наших убраннях робили докладний обшук. Ми вбралися і чекали, що з нами далі буде. Правдоподібно, за півгодини прийшли есесмени з тюремної служби і наказали нам виходити по двох. Ми через тюремне подвір'я увійшли до другого будинку, а тоді униз, і нас всіх замкнули до одної «целі». Ця тюремна «целя» не мала більше, як 12 кв. метрів, а нас всіх в ній було 17 осіб.

Серед нас старших віком було троє осіб, я мав тоді 36 літ, а решта були молоді люди. Старші віком, що були з нами, пережили вже першу світову війну. Один з них, Григорій Пелех, належав до свідомих і активних українців і за польської окупації разом з нами брав участь у всіх наших плянах купна площі і був членом «Просвіти». За советської окупації Пелех не був прихильником советської влади, а завжди і у всьому допомагав членам ОУН. Ще перед вибухом німецько-советської війни, коли ми робили пляни обсади постів в нашій майбутній державі, то ми вже тоді намітили Григорія Пелеха на солтиса в селі Мачошин. Він, річ ясна, про це нічого не знав. В 1941 році, як тільки втекли большевики, ми його призначили солтисом. Другий старший віком був Михайло Павник, який після закінчення війни опинився в польській армії генерала Галлера і воював проти своїх — Української Армії. По закінченні війни він від поляків не отримав ніякої нагороди, працював на своєму невеличкому господарстві, був даліше прихильником поляків і не належав до українського гурту. Коли прийшли большевики, він став їхнім активістом. Як прийшли німці, Павник не

знав, що буде далі і ні дочого не втручався. Так він опинився з нами в тюрмі, не знати за що. Павник — це був тип яничара.

В нашій келії не було нічого, крім параші. Параша — був великий бляшаний баняк, що німці звали кібель, і він служив для поладження природних потреб для в'язнів. Всі ми були перший раз у тюрмі, і все для нас було невідомим. Ми не знали тюремних порядків і думали, що нам дадуть щось з'їсти. Ми цілий день нічого не їли. Також думали, що до снання нам дадуть принаймні коци, щоб вкриватися. Десь біля 19-ої години відчинилися двері і прийшов есесман з гестапівцем, який почав нам робити лекцію про тюремні порядки. Коли він зрозумів, що ніхто з нас його по-німецьки не розуміє, тоді пішов і припровадив гестапівця, що говорив по-українськи і цей нам сказав, що ми тут знаходимося тимчасово, ми в 21-ій годині маємо всі спати, не вільно голосно розмовляти і голосно молитися. На запитання, як ми будемо знати, що 21-ша година, він відповів, що нам скажуть з коридору. Рано ми маємо зробити порядок і тоді прийде тюремний наглядач. Ми маємо стати рядом «на струнко» до «апелю», повчив одного з нас, як він має при «апелю» зголосити стан в'язнів в нашій келії і сказав, що в'язні не сміють мати накриття на голові. Треба подати команду перед тим тюремним наглядачем «на струнко», а потім отримаємо снідання. Завданням тих тюремних наглядачів, котрі належали до формації СС-СД і повнили вартівничу службу біля тюрем, було приводити в'язнів до слідчих гестапо на переслухання, та охороняти транспорти. Називали їх «вахманами». Потім цей гестапівець зробив з нами пробу,

як має виглядати «апелю» і закінчив свою лекцію. Ми слухали, але ніхто з нас не мав сміливості запитати, чи на ніч отримаємо матраци і коци, та чи дадуть нам щось з'їсти, бо сьогодні ніхто з нас нічого не їв. Гестапівець сказав «я виходжу» команда на струнко, двері замкнулися. Дехто ще висловив думку, що може нам ще принесуть коци. Минула година 21-ша. Вахман відкрив двері і сказав «за 15 хвилин маєте всі спати». Всі надії в тих, що чекали на отримання коців, пропали. Ми стали моститися до спання. Я мав чоботи і один чобіт підложив собі під голову, другий дав своєму сусідові. В мене була також маринарка, в якій я був одягнений, але в нашій келії були й такі, що не мали ні маринарки, ні светра, тільки сорочку і штани. Довелося кожному по своєму годитися з судьбою і чекати, що буде далі.

Ця перша тюремна ніч з 26 на 27 серпня 1943 року була для нас дуже довгою. Ми чули по коридорі кроки вахмана, потім якийсь рух, але ми не могли собі пояснити, що там робиться. Надійшов ранок, було чути го-мін, але в нашій келії було дуже маленьке віконце з грубими ґратами, і не можна було зорієнтуватися, який час. Далі не можна було лежати від холоду. Всі дрижали. Мабуть, була сьома година, як вахман забрязкотів біля наших дверей ключами, відкрилися двері до келії. Прийшов гестапівець і закричав «апелю». Ми скоро стали в два ряди, один з в'язнів скомандував струнко і зголосив гестапівцеві, скільки є в'язнів у келії. Гестапівець ще всіх почислив, на папірці записав собі число і пішов. Така апелева церемонія відбувалася щоранку. Мабуть, через годину після «апелю» отвори-

лися двері і нам принесли снідання: чорну каву без цукру та один хліб на вісім осіб. Каву у банці від молока поставили і замкнули двері. Ми побачили, що нам не принесено ніякого посуду, щоб з цієї банки ми могли набирати собі кави. Ми почали стукати у двері. Прийшов вахман і став обурено кричати, що ми щойно вчора прийшли і вже дозволяємо собі на стукання. Ми хоча по-німецьки не вміли, але показали йому на каву, і він зрозумів, що ми не маємо чим її пити. Вахман закрив двері і пішов нам принести начиння. За кілька хвилин приніс цілий оберемок різних бляшанок. Там були пушки з-під консервів, якісь бляшані миски і горнята. Одні були більші, інші зовсім маленькі. Хто дістав більший посуд, мав краще. На тих бляшаних збанках були повикарбовувані різні знаки і назвиська, і це було доказом, що з них вже не один в'язень пив каву. Потім прийшов вахман з в'язнями, що працювали на коридорі і забирали цю банку з кави, і сказав нам, що ми ці бляшанки маємо задержати в себе, і вони мають нам служити також для обіду. Тоді кожний хотів мати більшу бляшанку, але вже не було ради — мусів користуватися тією бляшанкою, яку одержав.

В нашій келії не були ми всі з нашого села. Були також і чужі, і ми почали між собою знайомитися. Всі, які були тут, до тюрми потрапили вперше і були дуже пригноблені. Деякі плакали. Як показала дійсність пізніше в концтаборі в Авшвіці, в'язні котрі плакали і духово заломилися, всі дуже скоро викінчувалися. Моє життя з дитячих років через роки підпілля мене загартувало і я, як міг, намагався потішати і піддержу-

вати на дусі інших. На обід нам принесли відро ячмінної юшки. Звичайне відро від води на 17 осіб без хліба було рішуче замало. Один з в'язнів, що ділив цю юшку, яку називали зупою, старався знайти міру, щоб усі отримали однакову порцію. Ми всі розуміли, що при такому харчуванні прийдеться загинути голодовою смертю. Увечері принесли каву, до якої не було ані кусочка хліба. Серед тих в'язнів, які працювали на коридорі, були українці, і один нас запитав, чи ми дуже голодні. Коли ми це підтвердили, він нам невдовзі приніс ще піввідра ячмінної зупи, що була на обід. Ці в'язні-робітники кожного вечора приносили нам, крім кави, ще зупу. Це для нас була велика підтримка, але голодними ми були постійно. Минуло вже кілька днів, а нам не дали ні коців, ані матраців. Ми спали так, як могли: тулилися один до одного, щоб зігрітися. За декілька днів ми призвичаїлися до тюремної дійсності. Було несподіванкою, як одного дня стали нам давати хліб, невелику хлібину на двох. Це дало змогу почуватися краще і відразу в усіх піднісся настрої. Ми довідалися, що хліб дають кожної середи, що це допомога від українського комітету. Відтоді всі в'язні нетерпеливо чекали середи, щоб отримати півхліба і почуватися напівголодними, а не зовсім голодними. В п'ятницю нас повідомлено, що маємо іти на прохід. Коли ми виходили з келії, то не вірили словам вахмана, вбачали якийсь підступ. Але це було дійсно кільканадцять хвилин прогулянки. Свіже повітря було конечно потрібне. Невелика келія, переповнена людьми, без свіжого повітря, мала дуже поганий вплив не тільки на здоров'я, але також на настрої людей. На проході ми зробили свої

спостереження з тюремного подвір'я; ми бачили, як до закритого авта в одному кутку подвір'я запихали людей і їх кóпали. Бачили, як приїхало таке саме авто, з якого викидали вбрання. В нас не було сумніву, що ці вбрання є з розстріляних людей. А тих, що їх запихали до авта, везли на розстріл.

В тюрмі було відомо, що гестапо кожного тижня раз чи два рази вивозить в'язнів десь за Львів і розстрілює. В тюрмі це називали, що вивозять на пісок. В тюрмі режим був дуже строгий. Однак в'язні знаходили способи інформувати одні одних і бути більш-менш обізнаними з подіями, які відбувалися в тюрмі. Тюрма Лонцького була переповнена. В'язні допускали, що в тюрмі перебуває коло чотирьох тисяч в'язнів; це була слідча тюрма гестапо. Арештованих привозили з різних сторін Галичини, і гестапівці їх тут переслуховували, били, мучили та брали на електричний струм. Тих, чию провину доведено, гестапо в більшості розстрілювало. Інших арештованих вивозили до концентраційних таборів. Звільнення з тюрми Лонцького було дуже рідким явищем.

Я роздумував над своїм становищем і сподівався, що кожного дня розпочнуть слідство над нашою групою з Жовківщини. Мое положення не було легким. Знаючи стиль гестапівської роботи, я себе приготував до найгіршого і числився з тим, що мене можуть розстріляти. Гестапо за мною шукало від серпня 1941 року. Я втік з поліції. Поліція вже підлягала іншим законам, ніж цивільні. Треба було також числитися з тим, що гестапо має зібрані інформації про мою діяльність за минулі роки.

Раз на два тижні нас брали до лазні купатися. Лазня знаходилася в другому будинку. Не було ніякої зміни білизни, лише дещо обмився і знову вбирайся в стару білизну, яка була брудна. Ми звикли до такого стану. Часто себе потішали, що для нас можуть прийти зміни; які ж вони мали бути, ніхто не знав. Я розумів, що людина в біді мусить себе чимось потішати. З нашої келії щокілька днів когось забирали, а на його місце приводили інших. Голод нас виснажував. Всім було зрозуміло, що на таких харчах не можна видержати. Між нами були в'язні з вищою освітою, мали знання, але в них не було життєвої практики. Вони думали лише про їжу, говорили завжди те саме, поглиблювали в собі голод і поводитися так, що прикро було дивитися.

За той час, що я вже перебув в тюрмі, мені на підставі зібраних інформацій вдалося виробити собі уявлення про методи гестапо і тюремні звичаї. Централь гестапо на Галичину знаходилася на вулиці Пелчинській. Там проводили переслухування в важливіших справах. Найбільше допитів робило гестапо на Лонцького, маючи для того окремі кімнати з приладдям для тортур. Гестапо робило допити від 9 години вранці до пізньої ночі. Мені був невідомий якийсь випадок, щоб гестапо викликало на допит вночі. Розстрілювали кожного тижня більшими групами людей десь за містом. Час до часу гестапо робило також розстріли прилюдно і на плякатах оголошувало прізвища розстріляних та подавало, за що їх розстріляно.

Серед ув'язнених на Лонцького найбільше було українців, переважно молоді приналежної до револю-

ційної ОУН. Гестапо це називало «Бандерабевеґунг». Хто був арештований зі зброєю, чи в кого в час ревізії знайшли зброю, таких всіх розстрілювано. На Лонцького сиділи в основному політичні в'язні, хоча були також кримінальні. Кримінальних тюремна влада скоріше брала до праці у тюрмі, на кухню, замітати коридори, подвір'я, в лазні і т. д. Але часто на праці були також політичні в'язні, які намагалися чим могли помагати в'язням і подавати інформації про різні новини. Гестапівці і їхні вахмани створили в тюрмі дуже важку атмосферу. За щонебудь в'язнів били, майже ніколи не говорили спокійно, лиш усе криком. На допитах тортурували, постійні розстріли і голод. Все це створювало жахливий настрій. Треба було сильних характерів, щоб у цьому становищі не заломитися психологічно. Деякі таки заломлювалися, плакали і самі виснажували рештки своїх сил.

В тюрмі були також лікарі, які самі були в'язнями, за національністю жиди. В'язні оповідали, що лікарі не мали ніяких ліків, а все, що вони могли — це хворих чи стортурованих записувати на келії хворих («кранкенцелле»), де була та вигода, що можна було вдень лежати і їх не мучили «апелями». Для хворих давали також чверть літра більше зупи. Мені було зрозуміло, що я не маю думати про їжу і дразнити себе. Я за час побуту на Лонцького, в тюрмі багато разів проходив в думках своє минуле від дитячих років. Багато думав про все, що переживав наш нарід під польськими і большевицькими окупантами, а тепер під гітлерівськими. Було самозрозумілим, що праця ОУН виховала величезні кадри патріотів-борців. ОУН пра-

вильно вчила, що все своє треба любити і за нашу державу треба боротися. Мені, селянинові, що мав лиш закінчену народню школу, все українське було дорогим і близьким і приваблювало те, що в ОУН не було кляс, не було привілеїв. Ми були всі друзі і не дивилися, хто з якої родини. ОУН нам наказувала вчитися і в нас, селян, робітників чи інтелігентів, створити дух єдності. Вона також знищила рабський дух.

ТРАНСПОРТ І КОНЦЕНТРАЦІЙНІ ТАБОРИ

Минуло три тижні, як ми, всі з Жовківщини, сиділи на Лонцького. Перша довга ніч нам запам'яталася, але цілий час ми спали без коців і матраців і так ніби звикли. Одного ранку ми почули великий гамір. Загратоване тюремне вікно нам не могло багато показати, але ми ствердили, що на тюремному подвір'ї дуже багато людей. За деякий час ми почули, що на нашому коридорі виводять також з келій людей. Прийшла черга на нас. Вахман відчинив двері, а гестапівець вичитав наші прізвища. Ми не знали, куди їдемо, але раді, що прийшла якась зміна. Ми вийшли на подвір'я, яке було заповнене в'язнями. Я довідався, що організують транспорт до концентраційного табору. В душі я був радий, бо слідства і допиту я боявся, знаючи, що мене тоді буде чекати. Було зрозумілим, що гестапо наарештувало забагато людей і арештує далі. Місця для них немає, а провадити слідство бракує їм часу. Тому всіх везуть до концентраційного табору, де їх буде чекати одна доля.

Десь біля 11 години з кухні на подвір'я винесли котли з зупою. В'язні по черзі підходили і діставали зупу в посудину, яку мали. Була змога по зупу підходити два і більше разів. Видно, що для тих, кого призначили на транспорт до концентраційного табору, наварили більше зупи. Мабуть, була якась 14 година, як на подвір'я тюрми приїхали вантажні авта. Гестапівець зі списку вичитував прізвища. Кого назвали, той мусів голосно крикнути, що він є, і бігти до авта. Вантажні авта були всі закриті. Це було подумане гестапом для того, щоб у місті люди не бачили, що гестапо перевозить в'язнів. Ми їхали в закритому авті і не знали, куди нас везуть. Приїхавши на місце, ми побачили, що знаходимося на головному дворці у Львові. Гестапівці намагалися зганяти нас поспішно з авт і зразу заганяти до товарових вагонів. В кожний вагон запихали по 60 чоловіків і відразу засували двері та закручували замки дротом. У вагоні було маленьке віконце, через яке до вагону падав жмут денного світла. Поволі почав западати сумерк, і у вагоні стало зовсім темно. Вагони стояли і ніхто не знав, коли вони рушать та куди нас повезуть.

Голодні люди перед виїздом об'їлися зупою і їм почали боліти шлунки: одні стогнали, інші діставали розвільнення. Але вагонів ніхто не відкривав, на наш стукіт ніхто не звертав уваги. Одні люди почали робити просто в штани, інші на підлогу там, де стояли. Був страшний сморід, але не було ради. Аж поїзд рушив, то за деякий час той сморід дещо зник — або ми вже до нього призвичаїлися, але нам стало краще. В мене була надія, що може десь наші партизани довідаються, що

гестапівці везуть в'язнів і підмінують залізницю та визволять нас. На жаль, мої надії не сповнилися. Нас везли цілу ніч і на другий день перед вечором привезли до Авшвіцу.

Авшвіц — це німецька назва польського міста Освенціма. Все, що я побачив в Авшвіці, думав я, не забуду, доки буду жити. Нас припровадили до брами табору, високо огороженого колючим дротом. Тоді відкрили браму і нас поставили всіх на досить великій площі, а по короткому часі привели до бараку, в якому нас купали. Ми мусіли роздягтися і залишити все, в чому ми були вбрані. Тоді ішли під воду, швидко обмивалися і виходили з іншого боку бараку, де нам давали білизну і вбрання. Вбрання давали таке, яке їм попало під руки. Не дивилися на те, чи маринарка ціла, чи подерта. Таке саме зі штанами. В одного все було завелике, в другого затісне. Хто говорив, що йому одіж не пасує, тому криком відповідали, що завтра виміняє. Все це робили в'язні, а гестапівські наглядачі лише спостерігали. Взуття нам не давали жодного. Ми виходили на площу і знову ставали рядами.

Був уже місяць жовтень і вечорі були холодні. Всі тулилися до купи, щоб взаємно себе зігрівати. Кожний хотів бути всередині. Можливо, вже була якась двадцята година, як нас привели знову до одного з бараків, де кожному на руці виколювали число. Були такі, що противилися і не хотіли давати руки. Таких спочатку добряче відлупцювали, а опісля викололи призначене число. Мені викололи число 154952. Тоді нам сказали, що ми тепер не є вже люди, а нумери, нас ніхто не буде називати ані кликати по іменах і прізвищах, лише

тільки по нумерах. Після того стали нас розділювати по бараках. Мене приділили до бараку число 7. В бараку були з дощок збиті для спання «прічі» (ліжка), які були поверхові, так що треба було спати вдвійку. Також на двох був один старий коц.

На другий день до обіду нами ніхто не цікавився, але перед обідом на свисток ми вийшли всі з бараку. Нам сказали стати в два ряди і тоді нам витлумачено таборовий порядок: коли і як ставати до «апелю», коли снідання, обід і вечеря, праця і т. д. Після цієї лекції нас запроваджено до кухні на обід, але нам ще довелося чекати на посуд. Отримавши миски, кожний дістав півлітри капустяної зупи, що стоячи відразу випив і миску знову, не питаючи, положив для користування інших. По обіді ми пішли організовано рядами знову до бараку. Наступного дня принесли нам до бараку таку саму зупу, як учора. Перед вечором нам дали по маленькій кромці хліба. Знову всі хотіли їсти і були голодні, та ніхто тут не мав надії, що десь отримає більше їжі.

Нас називали «гефтлінге» і кликали по нумерах. Старший в бараку називався бльоковий. Він до помочі мав своїх помічників, що звались штубові. Вони разом з бльоковим дбали за порядок і чистоту бльоку. На кожному кроці за все били. В концтаборі було гестапом так подумано, що внутрішня служба, тобто *бльокові, штубові, капи і форарбайтери* були самі в'язні-гефтлінге. Але тих функціонерів для таборових обов'язків підшукувано з кримінальних елементів-бандитів, які відчували приємність бити і вбивати людей.

Нас привезли до Авшвіцу, до частини концтабору, що звалася Біркенау. В концтаборі був такий звичай, що, як приходив до табору новий транспорт і в'язнів перебрали і полагодили всі реєстраційні формальності, тоді два тижні, а часом тиждень, держали на бльоці, не приділювали до сталої роботи і називали це карантеною. Таких нових в'язнів таборовим жаргоном називали «цуганги». Бльоковий сьомого бльоку, як і всі штубові, були жиди. На цьому бльоці були різні національності. До «апелю» в'язнів вставляв бльоковий. Йому допомагали штубові, а «апелю» проводив гестапівець або підстаршина гестапівського вахманшафту, приналежний до СС. Він завжди був дуже суворий і за все карав. Бльоковий йому зголощував, яке число бльоку і скільки присутніх в'язнів. Тоді він сам ще перечеисляв в'язнів.

У тюрмі на Лонцького я призвичаївся спати на голій підлозі, а тут треба було спати на голих дошках. Була та різниця, що тут давали коца для накриття, а вночі в разі потреби виходок знаходився досить далеко від бараку. В другу ніч нашого побуту в цьому бльоці вночі один в'язень не добіг до виходку і став робити на дорозі. Його так побили, що ранком вже віднесли до крематорії. В концтаборі всі функціонери мали обов'язок бити і вбивати. Тому есесівська влада підбирала на кацетівські функції таких, що були готові вбивати. Невільно було якомусь побитому іти скаржитись, що його набили. Там його могли забити.

В гітлерівських концтаборах я зустрічав людей, що сиділи також в советських концтраках. За їх оповіданнями, советські концтабори були збудовані так, що

за найменшими харчовими нормами енкаведисти хотіли від в'язня якнайбільше праці. В гітлерівських таборах був принцип, щоб кожного дня вбити якнайбільше в'язнів.

Другого дня в нашому бльоці перед «апелем» стали рахувати і виявилось, що на одного в'язня забагато. Не знаю, як воно трапилося, але бльоковий і штубові взяли одного в'язня і його збили до непритомности. Не знаю, що з ним сталося після того. Третього дня наш бльоковий з своїми помічниками поставили нас до «апелю» на кілька годин скоріше і за увесь цей час над нами знущалися і били. У них була зокрема вироблена настанова проти українців. Вони ходили поміж рядами і придивлялися, до в'язнів. Вибравши жертву, бльоковий голосно питає свого помічника — «а ти його пізнаєш?», — показуючи на в'язня, «він був в українській поліції». Тоді вони всі починали бити в'язня дрючками. Збили його до непритомности, відволікли і положили біля бараку. Потім зробили таку саму сцену з другим і третім. Коли вибрали четвертого, то цей почав втікати і добіг до електричних дротів. Сталося коротке замикання, ми побачили блиск, і його вбило. Крім того есесман почав по ньому стріляти ісчинився алярм. Есесмени прийшли перевіряти, що сталося. Тоді бльоковий їм пояснив, показуючи на тих, що лежали побиті, мовляв, вони його не хотіли слухати. А про того, що загинув на дротах, бльоковий сказав, що він хотів утікати. На тому справа була закінчена і бльоковий мав право від кацетівської команди далі вбивати людей.

Наступного дня бльоковий із своїми помічниками

зарядив на свисток вибігати з бараку надвір. Самі вони з дрючками поставали біля дверей і знову били. По кількох таких побоях були в'язні з порозбиваними головами. Як я вже згадав, скаржитися не було кому, бо такі знущання і вбивства були приписані для в'язнів гітлерівською управою концтаборів. Потім нас примушували носити землю. Кожний скидав свою маринарку і підходив до купи насипаної землі. Йому інший в'язень на цю маринарку накидував кілька лопат землі, яку треба було нести яких сто метрів і там висипати.

Так я відбув там три тижні. По трьох тижнях був призначений транспорт до іншого концтабору. До цього транспорту з нашого села, крім мене, ще був призначений Т. Пелех, В. Павник, О. Білан, Ф. Грех, а решта наших односельчан зосталася далі в Авшвіці-Біркенау. Яка була їх доля, мені не вдалося довідатись.

На другий день нас зібрали коло брами і кожному дали по малій хлібині. Коли ми проходили через браму і йшли до залізничної станції, я думав, що гірше, ніж у цьому проклятому Авшвіці напевно не буде. На двірці нас наладували по сорок чоловіків до одного товарового вагону. Дверей не закривали, а біля відкритих дверей посадили одного вахмана. Почалася для нас знов біда. Кожний голодний, як тільки отримав буханку хліба, зразу з'їв, а у вагоні відчув велику спрагу. Води не було, і ніякі просьби, щоб дали нам води, не змогли. А довелося нам із зупинками їхати досить довго.

БУХЕНВАЛЬД

Не знаю, як називалася залізнична станція, де нас виладували і наказали маршувати далі. Було темно. Електрика не світила. Ми йшли якимсь ліском. Концентраційний табір Бухенвальд був розташований на горі в лісі. Коли ми прийшли до табору, нас запровадили відразу до бараку, де була лазня. Казали розібратися і zostавити одяг. До купелі брали групами. Ми проходили ще перегляд зубів. Кожен мусів отворити рота, і йому роблено перегляд; якщо мав золоті зуби, йому їх виривали. Коли я підійшов, вахман оглянув мене, побачив, що золотих зубів в мене немає. Але я бачив своїми очима, що поблизу стояло відро, в якому я не міг доглянути повириваних золотих зубів, бо там було багато крові. Коли ми лиш роздягнулися догола і переходили перед вахманами, передо мною ішов в'язень, — не знаю, хто він був, — у якого на шиї був маленький хрестик. Вахман це побачив і зірвав йому з шиї ланцюжок з хрестиком, кинув його на землю, топтав та голосно кричав. Я тоді по-німецьки не розумів і не знав, що він кричав.

Після купелі нам видали чисту білизну і кацетівське вбрання, яке було зроблене з якоїсь легкої матерії з темносиніми пасками. Ми стали подібні до зебри. Дали нам також черевики з дерев'яними підошвами. Нас призначили до бараку, де, як і в Біркенау, стояли рядом поверхові ліжка, проте на них були матраци й коци. Після довгої дороги і тих шикан, що ми пройшли, всі міцно спали, так що проспали свисток. Потім мусіли дуже швидко вмиватися і збиратися. На снідання

ми дістали зупу з крупою; кожний отримав для себе миску. Рано також оголосили, що, коли хтось хворий або має рани, треба йти до бараку, на якому є червоний хрест. На обід дали нам густу зупу. Такої зупи я не бачив у львівській тюрмі, а також у Авшвіці. На вечерю дали один хліб на трьох. На «апелі» тут не було жадних знущань, і «апелі» тривав коротко. Після «апелю» я хотів розглянутися в бльоці, які там є в'язні, та довідатися дечого більше. В 21-ій годині була нічна тиша і спання.

На четвертий день забрали нас всіх до праці. Зробили збірку і сказали стати в колону по п'ять. Біля брами нас почислили і попровадили лісом, може з півкілометра до каменоломні, де в'язні видобували камінь. Нам сказали, що кожний має взяти такий камінь, щоб змогти його донести до табору. Ми також мали змогу поговорити з в'язнями, котрі працювали при ламанні каміння. Наші наглядачі на нас не кричали і це давало змогу між собою поговорити. Ми довідалися, що серед них були в'язні, які вже побували в різних концентраційних таборах і твердили, що Бухенвальд є одним з найкращих. В Бухенвальні кращі харчі і дещо легший режим. Нам радили робити все, щоб зостатися в Бухенвальді і не потрапити знову на транспорти. Кожний собі вибрав камінь і ми колоною повільним кроком рушили назад до табору. Біля брами вартовий нас порахував, відчинив браму і пустив до табору. Так ми носили цей камінь, може, з десять днів. Неділя була вільна від праці.

ЗНОВУ ТРАНСПОРТ У НЕВІДОМЕ

17 листопада 1943 року оголосили нам на площі збір-ку і стали вичитувати нумери. Всіх вичитаних наладува-ли до вантажних авт і повезли. Авта зупинилися під го-рою, покритою лісом, і нам сказали висідати. Ми ви-сіли, а тому що нас ніхто не підганяв, ми мали змогу роздивитися. Ми дивилися на гору й ліс і побачили один невеликий барак і три розтягнуті цельти, довкола яких був обкопаний малий рівчак, де стікала вода. Земля тут дуже розмокла від дощів, і ноги в дерев'я-них черевиках грузли в болото. Авта від'їхали, а ми zostалися. В мене зродилася думка, що нам доведеться в цьому болоті спати і різати дерева, які ростуть на горі. Нам сказав один з охорони підійти по черзі до тих розтягнених цельт, де зложені коци і кожний має собі взяти по одному. Там був також зложений хліб, і нам видано на чотирьох по одній буханці хліба. Тоді нам показали, що ми маємо йти в бік гори. Вже не можу пригадати, хто нам сказав, що ця гора називається До-ра. Ми прийшли близько до гори і побачили тунель. Нас провели в цей тунель, де стало майже темно. Ми пройшли в тунелі може з двісті метрів. Там були ци-вільні німці. Нам дали мішки, привели до купи соломи та сказали, щоб кожний собі у мішок напхав соломи. Коли всі понапихали собі мішки, нам веліли йти далі. Не знаю, скільки нас усіх було, але думаю, що більше як двісті. В тунелі не було дороги, під ногами було ка-міння, а в дерев'яних черевиках було дуже зле хо-дити. Було темно. Німецькі цивільні майстри і наша охорона мали для освітлення карбідові лампи, які да-

вали дуже слабке світло. Як далеко ми зайшли, я не знаю, але нам сказали в тунелі біля стіни покласти наші солом'яні мішки і лягати спати. Як довго ми спали, ніхто з нас не знав, бо в тунелі ввесь час було темно. Нас поділили на групи, позаписували наші номери. Мене приділили до групи, яка мала тридцять шість в'язнів і називалася «Арбайтсгемайншафт». Ми працювали при майстрах-мулярах. Майстри мулярі були цивільні німці. Їх було дев'ять, а часом дванадцять. Над нами був наставником в'язень-німець. Капо і форарбайтер також німці. Капо і форарбайтер мали над нами повну владу. Вони були кримінальними в'язнями. Кожний в'язень на грудях з лівої сторони маринарки мав з полотна пришитий знак, який називали «вінкель». Цей вінкель показував, за які провини особа сидить у концентраційному таборі. Політичні в'язні мали червоний трикутник, релігійні помаранчеві, за саботаж чорні, кримінальні сині; а професійні бандити мали сині, але трикутник був обернений догори. Нам давали їсти хліб на чотириох і півлітра супи з брукви на 12 годин, бо ми працювали по дванадцять годин. Ми працювали на зміни: одна група працювала, друга спала. Праця йшла безперервно. Було ясно, що Гітлер хоче перенести до тунелю свою військову індустрію, щоби схоронити її від знищення альянтською авіацією. По кількох днях в тунелі нас перевели спати на інше місце, де були поставлені рядом з дощок зроблені поверхові ліжка з мішками напханими солом'яною і коци. Треба було спати вдвійку, і не можна було сісти, а треба було до них просто лізти. Ми спали так, як працювали. Ніхто з нас не роздягався. Тих ліжок було дуже багато. Думаю, що

там працювало і спало не менше десятих тисяч в'язнів. Ніхто з нас не міг вийти з тунелю на світ. Ми загубили рахунок днів, не знали, чи на світі день чи ніч. В тунелі вже були пороблені галі. Я працював у сьомій галі. Кожного дня в тунелях все ставало більш удосконалене: кращі дороги, стежки, поширювано електричне світло. Ночами привозили різні скрині та устатковували в цих галях варстатів і мотори. Я дедалі ліпше розумів, що тут працює велика машинерія військової гітлерівської індустрії. Були в тунелі галі, яких я не бачив, лиш знав про їх існування. З кожним днем збільшувалося також число в'язнів. Серед в'язнів в такій тяжкій праці збільшилася смертність. В'язні, котрі збирали трупи, говорили, що кожного дня вмирає від шістдесятих до сімдесятих в'язнів.

Моя колона мурувала виходки. Майстри вмуровували фундаменти для різних варстатів і моторів. Носити цеглу і цемент голодному було дуже тяжко. Наше кацетівське вбрання подерлося, було видно тіло, бо латати не було чим. Про наше забезпечення тут ніхто не думав. Головна справа була — чимскоріше все будувати, бо війна того потребувала. Кожного дня появлялися якісь військові і технічні комісії і все оглядали і плянували. Що в'язні гинуть — тим ніхто не переймався. Команда, що збирала трупи, не встигала їх виносити. В одній галі, де були оглядини хворих, складали трупи на купу, як у лісі дерева. Працювали ми, як я вже згадав, по дванадцять годин, і нам раз лише давали їсти. Ніхто не мився і не було навіть мови про купіль. Розмножилися страшні воші, що їли живих лю-

дей. Видно, що висока смертність застала вищих офіцерів СС і гестапо подивитися, як все виглядає.

Приїхала комісія з вищих офіцерів і рішили зробити дезинфекцію проти вошей. Збільшили також харч: замість півлітра супу почали давати літр і хліб не на чотирьох, а на трьох.

Мене залишали останні сили, а коло обох вух напухли гулі, які ставали дедалі більшими. Тоді зголосився я до санітара, що хворий. Санітар подивився і ствердив, що мене треба відіслати до лікаря або, як ми називали, на світ. Таких хорих нас зібрали дев'яност осіб, уставили рядом і попроварили тунелем до виходу. Поруч мене йшов високого росту француз, а мав штани, які сягали йому лише до колін. Він був капітаном французької морської флотії. Коли ми вийшли з тунелю, я побачив ясний день і глянув на гору Дору, яка була покрита лісом. Тепер там стояли рядом бараки, колючим дротом обведеними ще один концентраційний табір. Цей змінний образ мені вривався в пам'ять. Як ми приїхали до тунелю, то тут ріс ліс, а тепер дороги, бараки і гавкання вахманських собак. Я пригадав собі також, що з тих в'язнів, з якими ми разом приїхали і пішли до тунелю, майже нікого не залишилося в живих. В таборі Дора був уже барак, що звали «шпиталь». Ми стояли під баракком в черзі і чекали на оглядини, які мав робити лікар.

Приїшла спеціальна команда, що носила трупи. Я став приглядатися і пізнав в цій команді знайомого з львівської тюрми Івана Микитина. Він мене також пізнав, підійшов до мене і запитав, чи я ще здатний ходити і щось робити. Микитин сказав, що є робота і мо-

жна заробити хліба. Нас вісімнадцять відразу дали згоду піти, бо були дуже голодні. Ми прийшли до бараку, який від шпиталю був віддалений яких 50 метрів. До нього через брак дороги не можна було підїхати автом. Стояло тягарове авто і чоловік з того авта відкрив до цього бараку двері, де ми побачили поскладані голі трупи. Кожний труп мав на грудях написаний свій номер. Ми брали по двоє трупа і несли його трохи, яких п'ятдесят метрів, до авта, але більше волокли його, бо нести не ставало сили. Доволікши його до авта, залишали на землі, бо висадити його на авто не було сили. Але біля авта було двоє сильніших, які вже ці трупи складали на авто. Ми з Микитиним занесли більше, ніж десять, і авто вже було повне. Микитина я не питав, чи він біля тих трупів працює цілий час, чи лише прийшов сьогодні заробити хліба. За цю роботу ми отримали один буханець хліба на трьох і зараз цей хліб зїли. Ніхто не думав про те, що ми носили трупи і брудними немитими руками їли пожадливо цей хліб. Зївши хліб, я знову пішов під шпиталь і став у чергу і чекав на прийняття до лікаря. В шпиталі працювали лікарі-в'язні, але головним лікарем був есесівець в уніформі і він мене не визнав хворим. Хворими визнавали тих, що вже вмирали. Мені треба було знову до праці, на моє місце до тунелю. Видко, що гітлерівській владі було потрібно чимскоріше закінчити працю в тунелі. Вони збільшили число в'язнів і працювали безперервно на зміни. Німецькі цивільні майстри працювали по вісім годин. Вони, мабуть, мали строгий наказ не розмовляти з нами-в'язнями. Коли вони снідали чи обідали, то не дали в'язневі навіть відпадків хліба.

Ще хочу описати, як виглядала наша праця в тунелі. На горі Дора постав новий концентраційний табір, але в тих горах всередині в'язні будували фабрики. Це було в провінції Тюрінгії біля міста Нордгаузен. Не знаю, чи назва гори Дора була зазначена в географічних картах, чи це тільки таку назву придумали в команді концентраційного табору. Доволі висока гора була покрита верствою землі, а під землею був камінь. На цій верстві землі росли дерева. Через цю гору продобано два тунелі. Один тунель від другого був віддалений на кількасот метрів. Тунелі в середині гори мали між собою сполучення. В горі наперед треба було вертити камінь, його ламати і вивозити. Коли такий тунель був готовий, з одного боку можна було входити, а з другого виходити. Тоді в цьому тунелі стали розбудувувати галі приблизно дванадцять метрів ширини. Була в тунелі зроблена дорога для візків, уложені шини, по яких можна було транспортувати матеріял, проведено каналізацію і електричне світло. В цій будові загинуло, на мою думку, понад десять тисяч в'язнів. Тому що я працював при мулярах, то нашій робочій команді доводилося вже викінчені галі білити білим вапном і тому наша команда найдовше працювала в тунелі.

Було так заряджено, що кожну команду, яка закінчила свою роботу, зараз же забирали. Коли ми докінчили білення стін, то до галі вже поїздами привозили різні машини, що їх починали вставляти. Нам не вільно було до тих машин підходити і читати написи, які там були. Таких галей в цьому тунелі були сорок три. В дванадцятьох галях вже працювали в'язні-слюсарі над виготовленням ракети «Фау-айнс». На головних лініях

ці ракети складали для вивозу з тунелю. Мені траплялося бачити, як з різних частин складали ці ракети. Коло одної ракети працювало від шістьох до вісьмох чоловіків. Серед них були військові інженери. Коли ракета була готова, її віндою вкладали на візок, накривали цельтою і вивозили з галі. Коли я проходив біля ракети «V-1», то непомітно хотів її зміряти кроками. Вона мала довжину приблизно дванадцять метрів. На кінець, коли наша команда замурувала брами при вході до тунелю, тоді нам наказали забрати з собою сінники, на яких ми спали. Ми їх винесли нагору, склали на купу і запалили. Нас тоді запровадили до лазні, оббризкали якоюсь рідиною, потім покупали, дали свіже білля, а наше вбрання дали до дезинфекції. Після того нас ізольовано в спеціальному бараці. Ми кілька днів не працювали і нас перевіряли, чи ми не маємо вошей. Потім нас приділили до таборової праці. Ми працювали на свіжому повітрі і бачили, як високо перелітали американські та англійські літаки. В'язні оповідали, що одного разу літаки скинули листівки, в яких писалося, що вони знають про те, що тут є концентраційний табір. Нас вже більше до праці в тунелі не брали і ми сподівалися, що нас знову заберуть десь на транспорт. Всі боялися транспорту, бо ніхто не знав, куди може потрапити. Те, що ми пережили в тунелі, посилило в нас почуття, що ми прийшли на другий світ, коли дихали свіжим повітрям і бачили сонце.

Дня 17 вересня 1944 року zorganizували знову транспорт, до якого приділено й мене. Ми залишили Дору і пішки пішли за десять кілометрів до села Гарцунг. Там був концентраційний табір і також вже були в'я-

зні. Ми від них довідалися, що вони ходять працювати до Дори, де будують нові тунелі. На другий день ми також пішли до праці. Ми почали працюю коло гори Дора, але тільки з другої сторони. Ми також довідалися, що в цій околиці побудовано кілька невеликих конц-таборів, які мають по кілька тисяч в'язнів, а головний табір це Дора. Ми почали працю, приїхав багер і зібрав верству землі до каменя. Потім почали борувати камінь. Мене поставили до машин борувати камінь. Це була тяжка робота. Я показував на свої пухлини на шиї, які постійно збільшувалися, але цього ніхто не хотів брати до уваги. Спочатку борували півметровим бором, потім півтораметровим, а пізніше ще довшими борами. Борами роблено діри в глибину п'ятьох метрів. Ми тим пилом з каменя були так закурені, що не можна було себе пізнати. Було також важко дихати при праці. Роботою керували цивільні майстри. Ми й ходили з табору до праці шість кілометрів через невелике містечко, де нас бачило цивільне населення. Харчування було таке: літр зупи і чвертка хліба на день. Ми працювали на дві зміни. Як ми вже навертіли багато дір, тоді у них закладали динаміт. Ми ховалися, але вибух був такий сильний, що в'язні глухли. Зірваний камінь багер ладував на візки. Робота була важка. Не було на праці заходів безпеки. Кілька разів в тунелі обвалювалися кам'яні плити, які вбивали в'язнів. В тунелях не було вентиляції і не було повітря, чим дихати. Бували випадки, що закінчилася зміна, нас зібрали в колону, почислили і побачили, що когось бракує. Доводилося годинами стояти, а вахмани шукали за в'язнем і думали, що він втік або заховався. Виявлялося,

що обвалився камінь і засипав в'язня під час праці. В'язнів залишали сили, вони падали і їх треба було нести до табору. Нести їх не було сили і тому що кілька кроків доводилося ставати. На це дивилося цивільне населення, і це мало поганий вплив на нього. Довідалося про це командування концтабору і наказало хворих до праці не брати. Почали в таборі через гучномовці заповідати, що хворі мають голоситися до шпиталю, а не йти до праці. Але стало скоро відомо, що коли хтось зголосився хворим, того вже увечорі зовсім не було, бо його вже відставили до крематорії. Як би не було важко для хорих, але жити хотіли всі, і ніхто не хотів більше голоситися хворим, а воліли далі йти на роботу. Там падали і вмیرали. Пізніше вахмани перед виходом на працю оглядали в'язнів і хворих викидали за ковнір з ряду, до того ще й били, і вони мусіли полежати ще кілька годин на осінньому холоді в болоті — і були уже скінчені.

Прийшла холодна дощова осінь. Кацетівське вбрання подерлося і в'язні йшли через те мале містечко на півголі. На них дивилися діти і цивільне населення. Це також було дуже невігідне для команди і управи концтабору. Тоді прийшов наказ зробити перегляд вбрання. В одного були зовсім подерті штани, але ще добра маринарка. Брали в того маринарку і давали тому, хто мав ще добрі штани. У бльоці, в якому був я цей перегляд вбрання, виявилось, що на дев'ятсот в'язнів зосталося п'ятсот голих. На другий день ті, які були вбрані, пішли на працю, а голі закутались коцом і сиділи в бараці. Зимою 1944-45 в нашому таборі більша частина в'язнів сиділа голими, закутавшись у коци. Десь під весну при-

везли якісь вбрання. Знову почали множитися воші. Пригадую, як ми одного разу прийшли з праці і був мороз біля сімох градусів. Нам сказали розібратися догола і зі свого вбрання зробити клунск, так що в маринарку треба було вложити сорочку, штани і шапку і рукавами маринарки це все зв'язати, щоби зверху було видно номер в'язня. Коли ми це зробили, ці клуночки треба було залишити на снігу. Тоді нам наказали йти до лазні, якою до цього часу користувалися тільки вахмани. Нам веліли стати в ряді і капо «шлявхом» полив всіх зимною рідиною, в якій був якийсь середник проти вошей. В цій будівлі, де була лазня, був також басейн з холодною водою, і кожний з нас мусів влізти в цю воду і зануритися головою. Не всі, що влізли в цю воду, мали силу вилізти назад. Були також і такі, що влізли в воду і не занурилися з головою. Такі мусіли лізти ще раз у воду і занурити голову. Все це робилося на морозі. Вилізши з води, кожний отримав коца, щоб прикритися, і тоді мусів йти до свого бараку. Барак був на віддалі кількасот метрів. Більшість в'язнів насилу долізла до бараку. При вході до бараку стояв бльоковий зі своїми посіпаками і з кожного забирали коца. До бараку в'язні входили голі. В бараку не було ніколи палено. Голі в'язні тулилися докупи, щоби їм було тепліше. Десь, мабуть, за годину привезли до бараку клунки вбрання з парні, де парою мали повбивати вошей.

Мені обидві гупі так напухли, що я не міг повертати головою. Ці болі мені дуже докучали. Весною 1945-го одна з них трісла і почала виходити ропа. Треба було йти до лікаря. Голоситися хворим я боявся, бо знав, що

роблять з хворими. Видав себе за скаліченого, і мене запровадили до амбулянсу, де в'язням перев'язували рани. Мене лікар оглянув і розрізав пухлину, щоб випустити дорешти ропу. Після того насмарував рану якоюсь мастю. Другої пухлини лікар не чіпав, лише сказав паперовим бандажем забандажувати мені шию і голову. Звільнення від праці мені не дав. На другий день я пішов до праці. Папір перемок від ропіння рани і подерся. З рани текла ропа на маринарку. При праці від борування каменю на мене і мою рану, яка постійно ропіла, сідав пил. Це був для мене найгірший час за все мое ув'язнення. Рана мені текла і ропіла більше, як сорок днів. Пригадую, що тоді на праці одному в'язневі якось вдалося знайти газету. Увечорі після праці цю газету ми прочитали і більш-менш довідалися про становище на фронтах і зрозуміли, що гітлерівцям дні уже пороховані. Це мене духово дуже скріпило, і я вірив, що все переживу.

Десь наприкінці березня 1945 року несподівано налетіли американські літаки. Вони летіли дуже низько і зі скорострільів обстріляли бараки, в котрих жили есесівці, які нас охороняли. На бараки, в яких жили в'язні, не впала ані одна куля. Есесмани, як мені виглядало, зі страху стали спокійніші, вже так не кричали і не гонили в'язнів. Покращало до нас і ставлення майстрів. Було видно, що всі вони собі здають справу, що війна добігає до кінця. З квітня 1945 року я мав працювати на ранню зміну. Дотепер нас завжди будили криком і свистком. Вставши, я сам побачив, що надворі уже ясно. Коли я подивився через вікно, то побачив, що біля товарового

магазину гуртуються в'язні. Одні входять, а другі виходять з магазину. Тоді я зрозумів, що стоїмо перед рішачим моментом. Прийшов і я до магазину і побачив, що в'язні вибирають собі маринарки і сорочки. Тоді я пішов до харчового магазину. Там робилося щось неймовірне. Виголоднілі в'язні пхалися один через другого і брали все, що було можливе. Мені вдалося насилу набрати в рукав маринарки муки з меленого гороху. Зав'язавши рукав, пригорщею насипав муки. Та мука мене врятувала в наступних днях від голодової смерті. Десь біля десятої години в таборі з'явилися есесівці і наказали нам ставати на збірку, але не по бльоках, лише по командах праці. Ми поставали в ряди і кожний думав, що з нами буде далі.

На дворі був гарний теплий день. Ми стояли так зібрані приблизно до тринадцятої години. Тоді нам дали один хліб на чотирьох. Рівночасно ми побачили, що біля брами поставили котли із зупою. Але ми помітили рух серед вахманів, які дуже поспішалися і наказали нам маршувати. Ми зрозуміли, що вони отримали наказ чим скоріше вирушати в дорогу і не мали вже часу роздати нам приготованої зупи. Десь о годині 14-ій 3-го квітня 1945 року наші колони гітлерівського концтабору рушили в свій останній марш. Ми припускали, що вже десь близько буде американська армія. Наша колона маршувала, по обох сторонах дороги, щокілька метрів ішли есесівці. Нас проводили польовими дорогами. Час до часу ми йшли через невеликі ліски. Околиці Гарцу є гарні, але в нас не було настрою до оглядин околиці; голодні, виснажені, з невідомим майбутнім, ми

посувалися наперед. Надворі почало темніти, коли ми дійшли до лісу. Деякі в'язні, скориставшись з темноти, стали втікати до близького лісу. Збентежені есесівці почали стріляти: декого вбили, декому пощастило втекти. Тоді вахмани зупинили колону, сказали нам стиснутись і сісти на землю. Нас оточили і вирішили так чекати до ранку. Ми всі знали, що в'язні гітлерівського концтабору були владою призначені на знищення. Не залишала мене думка, що нас заведуть десь у вигідне для них місце і постріляють. Як нам стало пізніше відомо, деякі в'язні, яким пощастило смерком утекти до лісу, під тиском голоду вийшли на другий день з лісу шукати харчів, були зловлені вахманами і постріляні.

Тільки надворі розвиднілося, як наша колона рушила далі. Десь біля десятої години ми прийшли до якогось фільварку, де було багато забудовань. Нас запровадили до тих будівель, щоб ми відпочили. Там була солома і деякі в'язні поховалися в соломі. По обіді нам сказали знову виходити. Вахмани нас більше не числили і не шукали за тими, що там заховалися. Есесівці над собою вже не мали контролю і, мабуть, розуміли, що прийшов час і їм подумати над своєю долею. Ми поволі маршували і нам давали час часто відпочати. Хто не міг встати і йти далі, тих вахмани стріляли. 4-ого квітня ми маршували цілий день, і нам нічого не давали їсти. На четвертий день маршу нам дали по кілька варених картоплин. В'язні ішли дуже поволі. Вахмани їх не гонили, але котрий в'язень нездужав іти, того стріляли. Вони не залишали нікого живим. В одному місці на полі біля дороги була квашена гичка з

буряків, яку «бавор» приготував для корів. В'язні кинулися до тої гички, і вахмани їх постріляли. Мене врятувала горохова мука, яку я мав в рукаві маринарки. 11-го квітня ми дійшли до «баворських» забудовань, біля яких стояли вози з кошами з вареною картоплею, приготованою для в'язнів. Вахмани наказали наперед заходити до шопи та інших будівель, де ми мали ночувати. Нас, трое українців: Білан, Рибка і я, попали до коров'ячої стайні, яка була пуста і приготована на нічліг в'язням. Ми всі ще добре не розглянулися, як есесівці почали кричати, щоб ми знову виходили і ставали в колону до дальшого маршу. Вони отримали в цій хвилині наказ маршувати далше. Надворі було майже темно. В'язні не виходили, і почався крик. В нашій стайні не було соломи і не було, де заховатися. Ми вийшли надвір, поставали та дивилися, як одні в'язні ходять, другі стоять. Вахмани в тих шобах, де була солома, виганяли з криком в'язнів. Ми побачили, що біля нас немає вахманів, і перейшли через рів у поле. Ми почали йти полем і думали, чи на нас будуть стріляти, чи ні. Ми відійшли може на яких двадцять метрів і нікого вже не бачили, бо стало зовсім темно. Деякий час ще йшли просто перед себе, потім стали самі себе запитувати, чи ми дійсно вільні. Ми опинилися на полі і вирішили тут сісти та чекати до рана. Земля була вогка і холодна. Ми стали навколішки збирати суху траву і все, що можна було знайти, щоб на ньому присісти. Кожний з нас щось знайшов. Ми сіли й притулилися один до одного. Кругом поле, а десь на віддалі було чути стрілянину і десь далеко було видно заграву. Тоді Рибка каже, що він в тому замішанні на подвір'ї,

як ми лиш прийшли, схопив курку «баворську» і заховав за пазуху. Він вийняв цю курку, але ніхто з нас не мав ножа. Ми обскубли курку, роздерли її на куски і з'їли сире м'ясо. Так ми й заснули, притулившись один до одного.

МИ ВІЛЬНІ

Надворі розвиднілося. Ми сиділи на старому місці і розглядалися, де ми знаходимося. Потім всі три голосно відмовили «Отче наш» і подякували Всевишньому, що живі. Коли піднеслося сонце, ми вирішили піти до найближчого села. Мені почало робитися недобре, болів шлунок від сирого курячого м'яса. Коли ми втрьох наблизилися до першої хати в селі, напроти нас вийшла жінка, яка держала в руці три кромки хліба і щось до нас говорила, але ми не розуміли, що вона казала. Ми цей хліб зараз з'їли і пішли далі. Так само з іншої хати вийшла жінка і дала нам хліба. Коли ми увійшли далі в село, то побачили ще більше таких, як ми. Вночі зосталося ще кілька соток. В'язні виглядали жахливо: обдерті, брудні і босі. В цьому селі, на жаль, назви якого не запам'ятав, ми зустріли поляків, які були привезені насильно до праці. Від них ми довідалися, що в селі немає німецького війська, ані поліції, але також ще немає американського війська. Коли ми говорили з поляками, було пів дванадцятої, а о дванадцятій годині в селі вивісили білий прапор. Це означало, що село перед американцями капітулює.

Мабуть, через годину після того до села в'їхали перші американські панцерні частини. Серед американських вояків були такі, що говорили по-українськи, польськи і по-чеськи. Серед в'язнів була велика радість; вони заступили дорогу, так що танки не могли проїхати. Американські вояки довідалися, хто ми такі, дали нам папіросів і шоколяди. Мене далі болів шлунок. Ми в цьому селі переночували і мені стало дещо краще. Рано ми довідалися, що серед в'язнів є польські офіцери, які знають англійську мову і вони вже оголосили, щоб усі ті, які служили в польській армії, голосилися окремо. Серед польських в'язнів були також три священники. Не знаючи політичної ситуації, я, щоб зорієнтуватися, що буде далі, зголосився також. Нас було сорок вісім чоловіків, і ми з села перейшли до містечка Ванцлеген, десь недалеко Магдебургу. Ми примістилися там тимчасово в якомусь кляшторі. Поруч стаціонувала американська військова частина. Нам дозволили харчуватися з їхньої кухні. Війна ще не була закінчена.

В цій групі нас було двоє українців з Галичини. Через кілька днів ми довідалися, що до цього містечка має прибути російська армія. Ми, обидва українці, слухали різні пляни поляків, які кожної хвилини мінялися. Вони покладали великі надії на свій уряд у Лондоні. Ми набралися трохи сил і радилися, що робити далі. Наші рідні сторони знаходилися знову під московською окупацією. Ми мали свої цілі, і нам з поляками там не було по дорозі. Ми довідалися, що деякі поляки хочуть іти на захід, щоб тут не попасти під росіян. Двоє молодих поляків пішло на розвідку. Че-

рез кілька днів вони повернулися і принесли інформації, що були у місті Бравншвайгу, де є англійці, які організують польську армію. Поляки тією вісткою дуже втішилися і вислали до Бравншвайгу післанця, щоб звідти прислали авта і їх забрали. Через кілька днів приїхало двоє військових авт, і нас, всіх сорок вісім, забрали до Бравншвайгу. На другий день нас хотіли вже включити до армії, але я як хворий хотів лікуватися. Мені треба було лікуватися і зробити щось з тою другою пухлиною за вухом. Я від тих поляків пішов шукати українців, був обдертий у кацетівському убранні. Але не знайшов тоді українців, котрі б мені могли дати пораду.

У вересні 1945 року в Бравншвайгу організувався український табір в Розаліказерне. Там я зустрівся з українцями. Мені прийшлося ще перейти операцію, і тоді я зовсім видужав. Коли явилікувався, то мав уже інформації про діяльність ОУН. Тоді я вирішив поїхати до Мюнхену. Там я зустрів людей з Жовківщини, а також свого односельчанина Василя Будику. Від тих людей я довідався багато про все, що діялося в моїх рідних сторонах після мого арешту. В Мюнхені я отримав з Ліги Українських Політичних В'язнів виказку і багато інформацій про пляни української еміграції та ОУН.

Мені було дуже важко, коли я довідався про смерть мого брата. 17 вересня 1944 року на полях Старої Скваряви відбувся зтяжний бій червоних окупантів з відділом УПА, в якому був мій брат Володимир. Червоні москалі робили наступ при підтримці танків. Брат Во-

Володимир був важко поранений в обидві ноги в колінах; щоб не попасти живим в руки ворога, він застрілювався. Цього дня в бою загинуло 17 хлопців з села Мачошин. Після трьох днів Володимира поховано в селі Мокротин Жовківського повіту.

В Мюнхені я довідався також багато про боротьбу УПА, яка провадилася в широких розмірах. Мені пригадувалася моя праця, яка була підготовкою до цієї великої боротьби. З Мюнхену я повернувся назад до Бравншвайгу, щоб там далі працювати в наших рядах для нашої справи. Для цієї справи, за яку мій брат віддав своє життя, а я найкращі літа в підпіллі, тюрмі та гітлерівському концентраційному таборі.

Я любив своє рідне село і свою Жовківщину так, як і всю нашу Україну, і знав, що життя на холодній чужині не буде легке і веселе.

Кінець

